

## 2. A kapitalizmus „szelleme”

Tanulmányom címében ezt a némileg fellengzős kifejezést használom: „a kapitalizmus *szelleme*”. Mi is értendő ezen? Ha megpróbálunk valamiféle „definíciót” adni rá, rögtön bizonyos nehézségek jelentkeznek, amelyek a vizsgálódás céljának lényegében rejlenek.<sup>35</sup>

Ha található egyáltalán olyan tárgy, amellyel kapcsolatban e kifejezés használatának értelme lehet, az csakis valamilyen „*történeti individuum*”, azaz a történelmi valóságban meglévő összefüggések olyan komplexuma lehet, amelyet *kultúrjelentőségük* szempontjából fogalmilag egyetlen egésszé kapcsolunk össze.

Mivel azonban az ilyen történeti fogalom tartalmilag egy individuális *sajátosságában* jelentőségteli jelenségre vonatkozik, ezért nem definiálható (magyarul: nem „határolható el”) a „genus proximum, differentia specifica” séma szerint, hanem a történelmi valóságból merítendő egyes elemeiből fokozatosan kell *megkomponálni*. Ezért a végleges fogalmi megragadás nem állhat a vizsgálódás *elején*, hanem a *végén* kell állnia: más szóval csak a kifejtés folyamán és annak lényegi eredményeként derül majd ki, hogyan is fogalmazható meg a legjobban – vagyis a bennünket itt érdeklő szempontoknak leginkább megfelelően – az, amit itt a kapitalizmus „szellemén” értünk. Ezek a szempontok azonban – amelyekről még szót kell ejtenünk – korántsem az egyedül lehetségesek, amelyek alapján az itt vizsgált történeti jelenségek elemezhetők. Más vizsgálódási szempontok alapján – mint minden történeti jelenség esetében – más vonások rajzolódhatnak ki „lényegiekként”, amiből minden további nélkül következik, hogy a kapitalizmus „szellemén” egyáltalán nem feltétlenül *csak* az érthető vagy értendő, ami a *számunkra* a mi felfogásunk vonatkozásában lényegesként jelenik meg benne. Ez ugyanis a „történeti fogalomalkotás” lényegéhez tartozik, hogy módszertani céljai érdekében nem elvont nem-fogalmakba igyekszik belegyömöszölni a valóságot, hanem konkrét, mindig és elkerülhetetlenül sajátosan *individuális* színezetű genetikus összefüggésekbe igyekszik betagolni azt.

Ha mégis rögzítenünk kellene azt a tárgyat, amelynek az elemzése és történeti magyarázata a célunk, nem lehet tehát szó fogalmi meghatározásról, hanem legalábbis első lépésként csak annak ideiglenes *személtetéséről*, hogy mit is értünk itt a kapitalizmus „szellemén”. Ez az érzékletes személtetés csakugyan nélkülözhetetlen a vizsgálódás tárgyának megértéséhez, és ebből a célból e „szellem” egy olyan dokumentumához tartjuk magunkat, amelyik azt, ami itt elsősorban fontos, szinte

---

<sup>35</sup> A bekezdés a 2. kiadás közbeiktatása.

klasszikus tisztaságban tartalmazza, ráadásul az az előnye is megvan, hogy a vallással való *minden* közvetlen kapcsolatot nélkülöz, tehát – a témánk szempontjából – „előfeltevésmentes”:

„Gondold meg, hogy az *idő pénz*. Aki munkájával naponta tíz shillinget kereshetne, de fél napot elsétálgat vagy a szobájában lustálkodik, az ha csak 6 pennyt költ is szórakozásra, nem elég, ha csupán ezt számítja költségnek, mivel további öt shillinget elköltött, vagy inkább kidobott.

Gondold meg, hogy a *hitel pénz*. Ha valaki hagyja, hogy a visszafizetési határidő után is kezemben legyen a pénze, nekem ajándékozza a kamatot, vagy annyit, amennyit ez idő alatt keresni tudok vele. Ez tekintélyes összegre rúghat, ha valakinek jó és nagy hitele van, és jól fel tudja használni.

Gondold meg, hogy a pénz *természete* pénzt *fialni*, pénzt *teremni*. A pénz pénzt tud nemzeni, a sarja pedig még többet, és így tovább. Az öt shilling megforgatva hat shilling, az ismét megforgatva 7 shilling és három penny, és így tovább, mígnem száz font lesz belőle. Minél több van belőle, annál többet terem minden megforgatása, s így egyre gyorsabban növekszik a nyereség. Aki megöl egy anyakocát, ezredíziglen megöli annak összes utódját. Aki elveszteget egy ötshillingest, *megöl* (!) mindent, amit az teremhetett volna: font sterlingek egész tornyait...

Gondold meg, hogy – miként a mondás tartja – *a jó adós* mindenki pénztárcájának ura. Aki köztudottan pontosan és az ígért időben fizet, az bármikor és bármilyen alkalommal kölcsönkérhet annyi pénzt, amennyit a barátai nélkülözni tudnak.

Ez olykor nagyon hasznos. A szorgalmon és a mértékletességen kívül semmi sem járulhat hozzá jobban egy ifjú *főlemelkedéséhez* a világban, mint az ügyleteiben tanúsított pontosság és igazságosság; ezért soha ne késs az ígért időpontnál egy órával sem később megadni a tartozásodat, nehogy egy csalódás örökre bezárja előtted barátod pénztárcáját.

Ügyelni kell a legjelentéktelenebb tettekre is, amelyek hatással vannak az ember *hitelére*. Ha a hitelező reggel ötkor vagy este nyolckor hallja a kalapácsod hangját, hat hónapra megnyugszik; ám ha a biliárdasztalnál lát vagy a kocsmában hallja a hangodat, amikor a munkáddal kellene foglalatoskodnod, másnap reggel küldet a pénzéért, és visszaköveteli, még mielőtt a rendelkezésedre áll.

Ez megmutatja továbbá, hogy snem feledkezel meg a tartozásodról; ettől gondos és *becsületes embernek is látszol*, s ez tovább növeli a *hiteledet*.

Óvakodj attól, hogy mindent, ami a birtokodban van, a tulajdonodnak tarts és eszerint élj. Ebbe a tévedésbe sokan beleesnek, akik hitelt vettek fel. Ezt

megakadályozandó, vezess pontos könyvelést a kiadásaidról és a bevételeidről. Ha veszed a fáradságot, és figyelsz az egyes tételekre, az az alábbi jó következménnyel fog járni: ráébredsz, milyen meglepően jelentéktelen kiadások duzzadnak nagy összegekké, és rájössz, mit lehetett volna és ezentúl mit lehet megtakarítani...

Évi 6 font fejében 100 fontnak veheted hasznát, ha köztudottan előrelátó és becsületes vagy. Aki haszontalanul ad ki napi négy pennyt, az több mint évi hat fontot költ el, ez pedig 100 font használatának az ára. Aki naponta négy penny értékű idejét pocsékolja el (legyen szó csupán néhány percről), az a napokat összesítve évente 100 font használatának az előjogát pocsékolja el. Akik napi öt shilling értékű idejét hagyja elveszni, az öt shillinget veszít el, amit akár a tengerbe is dobhatna. Aki elveszít öt shillinget, az nemcsak ezt az összeget veszíti el, hanem minden előnyt is, amelyet az üzleti életben való megforgatása jelentene, ami egészen jelentős összeggé nő, mire a fiatalember megöregszik.”

Ezekben a mondatokban – melyeket<sup>36</sup> Ferdinand Kürnberger a jenkiség állítólagos hitvallásaként gúnyol szellemes és epés „amerikai kultúrképében”<sup>37</sup> – *Benjamin Franklin*<sup>38</sup> prédikál nekünk. Aligha vonja bárki kétségbe, hogy a szövegből jellegzetes módon a „kapitalizmus szelleme” szól, noha semmiképp sem akarjuk azt állítani, hogy *mindent* tartalmaz, amit e „szellemen” érthetünk. Ha még egy kicsit elidőzünk ennél a helynél, amelynek életbölcsségét Kürnberger *Aki belefáradt Amerikába* című könyve így foglalja össze: „A marhából faggyút, az emberből pénzt csinálunk”, akkor ebben a „fősvénységfilozófiában”<sup>39</sup> a *hitelképes* gentleman eszménye tűnik fel a leglényegesebb elemként, mindenekelőtt pedig az a gondolat, hogy az egyes embert *kötelezettség* terheli az öncélként előfeltételezett tőkegyarapítási érdekét illetően. És csakugyan: elsősorban az jelenti a dolog lényegét, hogy a szerző itt nem egyszerűen élettechnikát, hanem sajátos „etikát” prédikál, amelynek megsértése nem egyszerűen

---

<sup>36</sup> Kissé szabadabb fordításban, melyet itt az eredeti alapján korrigáltunk.

<sup>37</sup>A *Der Amerikamüde* (Frankfurt 1855) köztudottan *Lenau* amerikai benyomásainak költői parafrázisa. A könyv mint műalkotás ma kissé nehezen lenne élvezhető, de a német és az amerikai szemléletmód közti (mára réges régen elhalványult) ellentéteket – úgy is fogalmazhatnánk: a belső élet (amely a középkori német misztika óta mindenek ellenére a német katolikusok és protestánsok közös vonása maradt) és a puritán-kapitalista tetterő ellentétét – ábrázoló dokumentumként egyszerűen felülmúlhatatlan marad. – Franklin értekezésének Kürnberger-féle, némileg szabad fordítását itt az eredeti alapján korrigáltuk. [a lábjegyzet utolsó mondata: 2. kiadás.]

<sup>38</sup> A záró szakasz a *Necessary Hints to those that would be rich* című szöveg (1736) záró szakasza, a többi pedig az *Advice to a young tradesman* című szövegből (1748) való (*Works* ed. Sparks, II/87. o.)

<sup>39</sup> A kifejezés (die Philosophie des Geizes) Georg Simmel 1900-ban megjelent művére, *A pénz filozófiájára* (*Die Philosophie des Geldes*) utal.

ostobaságnak, hanem egyfajta kötelességfelelésnek számít. Franklin itt nem *csak* „üzleti okosságot” tanít – ilyesmivel másutt is elég gyakran találkozunk –, hanem a szavaiban valamilyen *éthosz* nyilatkozik meg, és a szöveg éppen *ebben* a minőségében érdekel bennünket.

Amikor egy nyugalomba vonuló üzlettársa megpróbálta rábeszélni Jakob Fuggert, hogy tegyen ő is így, hiszen elég sokat szerzett már, hagyjon másokat is keresni, ő „kishitűségként” utasította el a tanácsot, mondván, „neki (Fuggernek) erről egészen más a felfogása, ő addig akar keresni, ameddig csak tud”.<sup>40</sup> E megnyilatkozás „szelleme” nyilvánvalóan *különbözik* Franklinétól: ami Fuggernél a kereskedői merészség és egy személyes, erkölcsileg indifferens hajlam folyamányaként fogalmazódik meg,<sup>41</sup> az Franklinnél az életvitel *etikai* színezetű maximájának a jellegét ölti magára. Ebben a specifikus értelemben használjuk majd itt „a kapitalizmus szelleme” kifejezést<sup>42</sup>. Természetesen a *modern* kapitalizmusét. Mert hiszen a kérdésfeltevés alapján magától értődik, hogy itt csak erről a nyugat-európai–amerikai kapitalizmusról van szó. „Kapitalizmus” létezett Kínában, Indiában és Babilóniában, az ókorban éppúgy, mint a középkorban. *De, mint látni fogjuk, éppen ez a sajátos éthosz hiányzott belőle.*<sup>43</sup>

Mindazonáltal Franklin erkölcsi intelmei egytől egyig utilitarista veretűek: a becsületesség *hasznos*, mert hitelt hoz, akárcsak a pontosság, a szorgalom, a

---

<sup>40</sup> Sombart ezt az idézetet választotta a könyvében (*Der moderne Kapitalismus*) a kapitalizmus kialakulását tárgyaló fejezet („Genesis des Kapitalismus”) mottójául (1. kiadás, I/193. o., vö. uo. 396. o.).

<sup>41</sup> Ez magától értetődően nem jelenti azt, hogy Jakob Fugger erkölcsileg indifferens vagy vallástalan férfi volt, sem azt, hogy Benjamin Franklin etikája *mindenestül* kimerül az idézett mondatokban. Aligha Brentano idézeteire (*Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München 1916, S. 150 sk.) volt szükség e közismert filantróp megóvására attól a félreértéstől, melyet Brentano láthatólag nekem tulajdonít. Hiszen épp megfordítva, az a probléma: hogyan volt képes egy ilyen filantróp *épp ezeket a mondatokat* (melyek különösen jellegzetes megfogalmazásmódját elmulasztotta visszaadni Brentano) egy *moralista* stílusában előadni?

<sup>42</sup> Erre támaszkodik itt a Sombartéhoz képest más problémafelvetés. A különbség nagyon lényeges gyakorlati jelentősége később mutatkozik majd meg világosan. Itt jegyezzük már meg azonban, hogy Sombart egyáltalán nem hagyta figyelmen kívül a kapitalista vállalkozásnak ezt az etikai vonatkozását. Csak az ő gondolatösszefüggésében a kapitalizmus által előidézettként jelenik meg, míg a mi célunk szempontjából itt a megfordított hipotézist kell megvizsgálnunk. Végérvényesen csak a vizsgálódás lezárultával foglalhatunk állást. Sombart felfogását illetően lásd uo., I/357, 380. o. stb. Gondolatmenetei itt Simmel *A pénz filozófiája* című művében (annak utolsó fejezetében) sorakozó ragyogó képekhez kapcsolódnak. A *Der Bourgeois* ellenem kifejtett bíráló megjegyzéseiről a későbbiekben fogok szólni. Itt egyelőre tartózkodnunk kell minden részletekbe menő vitától.

<sup>43</sup> Természetesen a *modern...éthosz hiányzott belőle* [2. kiadás]

mértékletesség, és ezért erények: – amiből többek között az következne, hogy ahol pl. megteszi a becsületesség *látszata is*, ott ennek is elegendőnek kell lennie, ennek az erénynek a szükségtelen többlete pedig – természetlen pazarlás lévén – Franklin szemében elvetendőnek minősül. És csakugyan: aki elolvassa Franklin önéletrajzában a szóban forgó erényekhez<sup>44</sup> való „megtérésének” az elbeszélését, továbbá az arról szóló fejtegetéseket, hogy milyen hasznos a közelismerés kivívásához<sup>45</sup> a szerénység *látszatának* szándékos fenntartása és a saját érdek látványos rejtegetése, annak szükségképpen arra a következtetésre kell jutnia, hogy Franklin szerint ezek az erények és a többiek is csak annyiban erények, amennyiben az egyén számára *in concreto* hasznosak, és a puszta látszat mint pótlék mindenütt elegendő, ahol ugyanazt a szolgálatot megteszi – márpedig ez csakugyan elkerülhetetlen következtetés a szigorú utilitarizmus számára. Mintha itt *in flagranti* érnénk tetten azt, amit a németek „képmutatásként” szoktak érzékelni az amerikanizmus erényeiben. – De valójában egyáltalán nem ilyen egyszerű a dolog. Benjamin Franklin személyes jelleme, ahogy az éppen önéletrajzában mindenképp ritka őszinteségében megmutatkozik, valamint az a körülmény, hogy az erény „hasznosságának” felismerését Isten kinyilatkoztatására vezeti vissza, aki úgymond ezáltal akarta őt az erényre igazítani, eleve azt mutatják, hogy itt mégiscsak valami másról is szó van, nem csak merőben egocentrikus maximák feldíszítéséről. Mindenekelőtt azonban ennek az „etikának” a „summum bonum”-a, a pénz és a mind több pénz szerzése, a legszigorúbban kerülve minden felszabadult élvezetet, olyannyira mentes minden eudaimonisztikus vagy pláne hedonisztikus

---

<sup>44</sup> „Lassanként meggyőződtem, hogy a boldog élet szigorú követelménye az *igazság, őszinteség és becsületesség* az emberek kapcsolatában. Erre a meggyőződésre alapoztam egy s más írásba foglalt elhatározásomat, melyeket naplóm őriz, hogy életem végéig szüntelenül munkálkodjam megvalósításukon. A kinyilatkoztatás, mint olyan, valóban nem hatott rám túlságosan, és azt a véleményt tápláltam, hogy egynémely cselekedetek nem azért lehetnek rosszak, *mert* a kinyilatkoztatás tiltja, mások pedig nem azért jók, *mert* gyakorlásukra buzdít, mégis némelyiket talán azért tiltja, *mert* ártalmunkra van, a másik gyakorlására pedig azért buzdít, *mert* javunkra válik, mégpedig a cselekedet természetéből, ha a körülményeket fontolóra vesszük.” (*Számadás*, 87. o.)

<sup>45</sup> „... amennyire tehettem, elrejtőztem célom [tudniillik az általa indítványozott könyvtár létrehozása] mögé, és oly módon tártam az érdeklődők elébe, mintha valamely *baráti kör* megbízásából járnék el, és ajánlanám a könyvek szelvében ismert barátainak. Ily módon járhatóbbá lett előttem az út, s ha a későbbiekben ilyesmire sor került, mindig így cselekedtem. Ez irányú munkámat oly gyakran koronázta siker, hogy bizvást ajánlhatom. Hiúságunk pillanatnyi feláldozásáért busás jutalomban lesz részünk. Ha akár az érdem gazdátlan egy ideig, valaki nálunknál is hiúbb büszkén eltulajdonítja, s akkor majd az irigység teszi az igazságot: a vendégtollakat letépázza, s azt díszíti fel vele, kit érdeme szerint illet. (uo., 119 sk. o.)

szemponttól, annyira tisztán öncélként van elgondolva, hogy az egyes individuum „boldogságához” vagy „hasznához” képest mindenesetre teljesen transzcendensnek és merőben irracionálisnak tűnik fel.<sup>46</sup> Többé nem a szerzés áll az ember szolgálatában, az ő anyagi életszükségletei kielégítésének az eszközéként, hanem az ember szolgálja eszközként a szerzést mint élete célját. A – mint mondanánk – „természetes” tényállásnak ez az elfogulatlan érzékelés számára egyszerűen értelmetlen kifordítása nyilvánvalóan éppoly feltétlenül vezérmotívuma a kapitalizmusnak, ugyanennyire idegen a kapitalizmus leheletétől érintetlen embernek. Ez a megfordítás ugyanakkor olyan érzések egész sorát tartalmazza, amelyek szorosan érintkeznek vallási képzetekkel. Ha tudniillik megkérdezzük, *miért* is kell „az emberből pénzt” csinálni, erre önéletrajzában Benjamin Franklin, aki bár felekezetiileg színtelen deista, egy bibliai mondással válaszol, amelyet ifjúkorában, mint mondja, szigorúan kálvinista apja vésett újra és újra az elméjébe: „Láttál-e *hivatásában* szorgalmatos embert? A királyok előtt álland, nem marad meg az alsó rendűek között.”<sup>47</sup> A pénzszerzés – amennyiben törvényes módon történik – a modern gazdasági rendben a *hivatásbeli* derekasság eredménye és kifejeződése, ez a *derekasság* pedig – most már nem nehéz felismerni – Franklin moráljának valódi alfája és omegája, ahogy ezzel a morállal az idézett helyen és minden írásában kivétel nélkül találkozunk.<sup>48</sup>

Valóban: a *hivatásbeli kötelesség* gondolata, egy olyan kötelességé, amelyet az egyénnek „hivatásszerű” tevékenységének a tartalma iránt kell érenie és érez is, bármi legyen ez a tevékenység, tekintet nélkül akár arra is, hogy az elfogulatlan érzékelés számára az egyén munkaerejének vagy akár csupán az általa birtokolt

---

<sup>46</sup> Brentano (i.m., 125, 127, 1. l.) e megjegyzés alapján illeti kritikával a világimmanes aszkézis által a felfogásom szerint az emberen végzett „racionalizálásra és a fegyelmezés fokozására” vonatkozó későbbi fejtegetéseimet, mondván, ez tehát valamiféle „irracionális életvitelére” való „racionalizálás”. Csakugyan így is van. Valami sohasem önmagában, hanem mindig egy bizonyos „racionális” *nézőpontból* irracionális. A nem vallásos számára „irracionális” minden vallásos, a hedonista számára „irracionális” minden aszketikus életvitel, még ha a *saját* végső értékük mércéjével mérve „racionalizációt” jelentenek is. Ha tanulmányom szeretne szerepet vállalni valamiben, annak felfedésében mindenképpen, hogy milyen sok aspektust rejt a „racionális” csak látszólag egyértelmű fogalma.

<sup>47</sup> Péld 22,29. Luthernél „tevékenységében” [in seinem Geschäft], a régebbi angol fordításokban pedig „business” szerepel. [a 2. kiadás jegyzete.]

<sup>48</sup> Brentano (i.m., 150sk.) az általam állítólag etikai kvalitásaiban félreismert Franklin terjedelmes, de némileg pontatlan apológiájával szemben csupán erre a megjegyzésre hivatkozom, amelynek véleményem szerint elegendőnek kellett volna lennie ahhoz, hogy szükségtelenné tegye ezt az apológiát. [a 2. kiadás lábjegyzete]

dologi javaknak (mint „tőkének”) a puszta kiaknázásaként jelenik meg: ez az oly megszokott és valójában mégis oly kevésbé magától értődő gondolat a kapitalista kultúra „szociáletikájának” jellegzetes, sőt bizonyos értelemben meghatározó jelentőségű gondolata. Nem mintha csak a kapitalizmus talaján sarjadt volna ki: sőt a későbbiekben megpróbáljuk visszakövetni a múltba. És természetesen még kevésbé akarjuk azt állítani, hogy a *mai* kapitalizmus továbbélésének feltétele lenne, hogy ezeket az etikai maximákat a kapitalizmus egyes hordozói, a modern kapitalista üzemek vállalkozói vagy munkásai szubjektíven elsajátítsák. A mai kapitalista gazdasági rend egy irdatlan kozmosz, amelybe az egyes ember beleszületik, és amely a számára – legalábbis mint egyes egyén számára – gyakorlatilag megváltoztathatatlan burokként adott, melyben az életét élnie kell. Amennyire valaki belefónódik a piac szövetébe, ez a kozmosz rákényszeríti gazdasági cselekvése normáit. Az a gyáros, aki tartósan szembeszegül ezekkel a normákkal, gazdaságilag ugyanolyan biztosan ellehetetlenül, amilyen biztosan utcára kerül az a munkás, aki nem képes vagy nem hajlandó alkalmazkodni hozzájuk.<sup>49</sup>

A gazdasági életben uralomra jutott, mai kapitalizmus tehát gazdasági *kiválogatódás* révén neveli ki és teremti meg magának azokat a gazdasági szubjektumokat – vállalkozókat és munkásokat –, akikre szüksége van. Csakhogy épp itt válnak kézzelfoghatóvá a „kiválogatódás”-fogalomnak mint történeti jelenségek magyarázatára szolgáló eszköznek a korlátai. Ahhoz, hogy az életvitelnek és a hivatásfelfogásnak ez a kapitalizmus sajátosságához alkalmazkodó fajtája „kiválogatódjon”, vagyis győzelmet tudjon aratni más fajták fölött, előbb nyilvánvalóan ki kellett alakulnia, és pedig nemcsak egyes elszigetelt individuumokban, hanem embercsoportok által hordozott szemléletmódként. Voltaképpen tehát ennek keletkezését kell megmagyarázni. A naiv történelmi materializmusnak arról az elképzeléséről, mely szerint effajta „eszmék” gazdasági helyzetek „visszatükröződéseként” vagy „felépítményeként” jönnek létre, később fogunk részletesebben szólni. Célunk szempontjából itt elegendő lesz arra rámutatni, hogy Benjamin Franklin szülőföldjén (Massachusettsben) a „kapitalista szellem” (ahogy azt itt mi értjük) kétségkívül a „kapitalista fejlődést” *megelőzően* jelen volt (a profitéhes kalkulálás Új-Angliában tapasztalható sajátos jelenségeiről

---

<sup>49</sup> Súlyos félreértés tehát azt mondani, hogy a „kaszárnyaszellem” érhető tetten a szociáldemokrata pártkongresszusokon elhangzó „Aki nem engedelmeskedik, az röpül” mondatban: a laktanyából ugyanis nem „kiröpül” a renitens, hanem nagyon is „be” – tudniillik a fogdába. A pártban az általa lépten-nyomon megtapasztalt gazdasági életsorssal találkozik ismét, ezt viseli el a modern munkás: a pártfegyelem a gyárban érvényesülő fegyelemnek a visszatükröződése. [a 2. kiadásban nem szereplő lábjegyzet]

már 1632-ben fogalmazódnak meg panaszok, Amerika más területeivel ellentétben), hogy ez a szellem összehasonlíthatatlanul fejletlenebb maradt pl. a szomszédos gyarmatokon – az Unió későbbi déli államaiban –, mégpedig annak ellenére, hogy utóbbiakat nagytőkések *üzleti* célokból alapították, az új-angliaiakat pedig – kispolgárokkal, kézművesekkel és kisbirtokosokkal (yeomanekkel) karöltve – prédikátorok és teológushallgatók *vallási* okokból. *Ebben* az esetben tehát az okozati összefüggés a fordítottja annak, amit „materialista” álláspontból feltételeznünk kellene. Mindenesetre az ilyen eszmék ifjúkora általában tövisesebb, mint ahogy a „felépítmény” teoretikusai feltételezik, és kifejlődésük nem hasonlítható a virágéhoz. A kapitalista szellemnek – az eddigiekből kirajzolódó értelemben – ellenséges hatalmakegész világa ellen súlyos harcban kellett érvényesülnie. Azt az érzületet, ami Benjamin Franklin idézett fejtegetéseiben megnyilvánult és egy egész nép helyeslésére talált, az ókorban és a középkorban is a legmocskosabb kapzsiság és valami alantas lelkület kifejeződésének bélyegezték volna,<sup>50</sup> ahogy rendszerint ma is ez történik mindazoknak a társadalmi csoportoknak

---

<sup>50</sup> Itt kihasználom az alkalmat, hogy előre számba vegyek egyes „antikritikai” megjegyzéseket. – Tarthatatlan állítást fogalmaz meg Sombart, amikor egy elejtett megjegyzésében (*Der Bourgeois*, München und Leipzig 1913), kijelenti: Franklin „etikája” csupán „szó szerint” megismétli a reneszánsz nagy egyetemes lángelméje, Leon Battista Alberti fejtegetéseit, aki a matematika, a szobrászat, a festészet, (mindenekelőtt) az építészet problémáiról és a szerelemről (személyesen a nők ellensége volt) szóló elméleti művein kívül a háztartásról (*Della famiglia*) is írt egy négy könyvből álló művet (e sorok írásakor a mű Mancini-féle kiadása nem, csak a régebbi, Bonucci-féle áll rendelkezésemre). – A Franklin-féle szöveghelyek fentebb szó szerint olvashatók, de hol találhatók megfelelő passzusok Alberti műveiben; hol található mindenekelőtt az idézett szakasz elején álló maxima („Az idő pénz”) és a hozzá kapcsolódó figyelmeztetések? Az egyetlen, erre csak igen távolról is emlékeztető hely tudomásom szerint a *Della famiglia* 1. könyvének a vége felé található (Bonucci-kiadás, II/353. o.), ahol is a pénzről egészen általánosan mint a háztartás *nervus rerum*áról [központi eleméről] esik szó, amellyel ezért különösen jól kell gazdálkodni – pontosan abban a szellemben megfogalmazva, ahogyan már Cato *de re rustica*jában találkozhatunk a motívummal. Tökéletesen elhibázott „pancsolt vérű”, az arisztokrata nemzetségek ellen haraggal eltelt, mert az arisztokrata családok köréből – mivel házasságon kívüli kapcsolatból született – kizárt férfiként kezelni (az ettől még a legkevésbé sem deklasszáldott) Albertit, aki nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyik legelőkelőbb firenzei lovagi családból („nobilissimi cavalieri”, *della famiglia*, 211., 228. és 247. o. a Bonucci-féle kiadásban) származik. Bizonyosan jellemző ellenben Albertire, hogy *nagy* üzleteket javasol, mondván csakis ezek méltók a nemes és köztiszteltetben álló családhoz (*nobile e onesta famiglia*) és a szabad és nemes lélekhez (*libero e nobile animo*) (209. o.), s mivel kevesebb munka ráfordítását igénylik (vö. *Del governo della famiglia* IV/55. o., illetve a Pandolfini-féle kiadás 116. o.: *ezért* a legjobb a gyapjúra és a selyemre szakosodott, a bedolgozórendszeren alapuló üzlet!), továbbá rendezett és szigorú háztartást, azaz a kiadásoknak a bevételekhez szabását. Ez, tehát elsődlegesen a *háztartásvezetés*, nem pedig a *szerezés* alapelve (s ezt épp Sombart ismerhette volna fel



igazán) a „santa masserizia” [okos gazdálkodás], aminek a képviselőjét Gianozzo [Menetti] szájába adja Alberti – ami pontosan megfelel annak, hogy a pénz lényegének a taglalásakor (u. o.) nem a *tőke* értékének a gyarapításáról, hanem elsősorban a *vagyon* (pénz vagy *possessioni*) befektetéséről van szó. Azt ajánlja – védekezésként a „Fortuna” bizonytalansága ellen –, hogy korán szokjunk hozzá a  *cose magnifiche e ample* [fennkölt és nagyszabású dolgokat (della famiglia, 192. o.)] megvalósítására irányuló állandó, hosszú távon mellesleg az egészségünk megőrzését is egyedül biztosító tevékenységhez (uo., 73-74. o.), s kerüljük a kivívott helyzetünk megőrzését veszélyeztető lustaságot: ennél fogva javasolja valamilyen, a ranghoz illő mesterség gondos megtanulását is a szerencse tartogatta viszontagságok esetére (az opera mercenaria [pénzszerzésre irányuló tevékenységek] azonban nem ranghoz illőek: della famiglia II/ 209. o.). Az általa vallott eszmény, a „tranquillità dell’ animo” [lelki nyugalom] és erős vonzódása a »λάθε βίωσας« (vivere a sè stesso [rejtőzködve élj] – uo., 262. o.) epikurosi elvéhez, különösen pedig az idegenkedés minden hivattaltól (258. o.) mint a nyugtalanság, az ellenségesség, a piszkos üzletekbe való belebonyolódás forrásától, a vidéki villában élt élet eszménye, önérzetének táplálása az ősök felidézésével és a *család becsületének* (amelynek ezért firenzei módta a vagyonát is egyben kell tartania, nem oszthatja fel) a döntő mérceként és célként kezelése tekintése: mindez minden puritán szemében bűnös „teremtényistenítés”, Benjamin Franklinében pedig számára ismeretlen patetikus, arisztokrata megnyilvánulás lett volna. Érdemes megfigyelni továbbá, milyen nagyra értékeli Alberti a műveltséget (hiszen mindenekelőtt az irodalmi-tudományos tevékenységre alkalmazza az „industria” szót: ez a voltaképpen emberhez méltó, s lényegében csak a műveletlen Gianozzo szájába adja vele egyenlő értékűként a „racionális háztartás” értelmében vett masserizia szót – ami ebben az értelemben annak eszköze, hogy másoktól függetlenül éljünk, s ne jussunk nyomorba –, aki egy idős papra vezeti vissza a szerzetesi etikából származó fogalom eredetét (lásd alább, 249. o.). A különbség mélységének felméréséhez vessük össze ezt Benjamin Franklin, de főleg az ő puritán ősei etikájával és életvitelével, a reneszánsz írástudónak a humanista patríciusságot megszólító írásait Franklinnek a polgári középosztály tömegeit – kifejezetten a commis-kat[kereskedősegedeket] – megszólító írásaival, valamint a puritánok értekezéseivel és prédikációival. Alberti gazdasági racionalizmusa, amely mindenütt ókori szerzőktől vett idézetekre támaszkodik, a lényegét tekintve ahhoz hasonlít leginkább, ahogyan (az általa nem ismert) Xenophón, illetve (az általa idézett) Cato, Varro és Columella tárgyalják a gazdasági témákat – leszámítva azt, hogy különösen Catónál és Varrónál – Albertitől gyökeresen eltérően – maga a *nyereségszerzés* áll az előtérben. Egyébként pedig valóban teljesen úgy hatnak Albertinek a *fattori* működtetésével, a bennük érvényesülő munkamegosztással és fegyelemmel, a parasztok megbízhatatlanságával stb. kapcsolatos alkalmi fejtegetései, mintha a rabszolgamunkát alkalmazó földbirtokok világában született catói életbölcsséget alkalmazná a háziiparban és a feles gazdaságban [métayage] végzett szabad munka világára. Sombart szerint (aki tökéletesen tévesen hivatkozik a sztoa etikájára) a gazdasági racionalizmust már Catónál „végletes következetességgel kibontott” formájában láthatjuk: ez a megállapítás – megfelelően értelmezve – nem tökéletesen helytelen. A rómaiak „diligens pater familias”-át valóban sorolhatjuk egy kategóriába a „massaio” [gazda] Albertinél felbukkanó eszményével. Catónál mindenekelőtt az jellemző, hogy a földbirtok vagyon-„befektetés” tárgyaként számít értéknek, e szerint ítélődik meg. Az „industria” fogalma azonban [Albertinél] a *keresztény hatás következtében más színezetet kap*. S épp ebben mutatkozik meg a különbség. Az „industria” szerzetesi aszkézisből származó és szerzetes szerzők által kibontott fogalmában olyan „éthosz” csírája rejlik, amely a protestáns, kizárólag világimmanens „aszkézisben” (lásd később!) érte el teljesen

---

kifejlett formáját (mint még többször hangsúlyozzuk, *innen* kettejük rokonsága [ti. a kolostori világtranszcendens és a protestáns világimmanens aszkézisé], melynek kötelékét azonban *kevésbé* a tomizmus hivatalos egyházi tanítása, mint inkább a firenzei és a sienai mendikáns-etikusoké jelenti). Catónál és Alberti saját fejtegetéseiből is tejjességgel hiányzik ez az éthosz: mindkettőjüknél gyakorlatias *okosságra vonatkozó tanításról* van szó, nem etikáról. Utilitarizmussal van dolgunk Franklinnél is. Ám teljesen nyilvánvaló a fiatal kereskedőkhöz intézett prédikáció etikai pátosza, és – ami a lényeges – ez a jellegzetes. Az, ha valaki nem megfelelő gondossággal bánik a pénzzel, számára úgyszólván a tökemagzatok „meggyilkolását” jelenti, s a gondatlanság ezért *etikai* fogyatékoság is. Azonban csakis annyiban adott belső rokonságuk (Albertié és Frankliné), amennyiben Albertinál – akit Sombart „jámbornak” nevez, aki bár oly sok humanistához hasonlóan részesült a szentségekben és volt római javadalma, de (két, teljesen jellegtelen szöveghelyet leszámítva) *egyáltalán nem* tekint vallási indítékokat igazodási pontoknak az általa javasolt életvitelt illetően – *még nem*, Franklinnél pedig *már nem* kapcsolódnak össze vallási elképzelések a „gazdasági hatékonyság” ajánlásával. Ezen a területen, legalábbis formailag, az egyiknél és a másikinál is egyedül az utilitarizmusa a szó (illetve a gyapjú- és a selyemfeldolgozást javasoló Albertinál a merkanitilista szociálutilitarizmusa is, „sokak állhassanak munkába”, i.m., 292). Alberti idevágó fejtegetései annak a fajta úgyszólván immanens gazdasági racionalizmusnak nagyon jó paradigmáját kínálják, amely csakugyan mindenütt és mindenkor megtalálható volt a gazdasági viszonyok „visszatükröződéseként” a tisztán „maguk a dolgok” iránt érdeklődő szerzőknél, a kínai klasszicizmusban és az ókorban éppúgy, mint a felvilágosodás korában. Persze ahogyan az ókorban Catónál, Varrónál, Columellánál, úgy itt, különösen az „industria” tanában, Albertinál és a hasonló gondolkodóknál a gazdasági *ratió*val is igen alaposan kifejtett formában találkozunk. De hogyan is hihetjük, hogy effajta, a művelt réteghez kötődő *tanból* olyan fajta, az életet gyökeresen felforgató hatalom bontakozhat ki, mint egy meghatározott (ebben az esetben: módszeres-racionális) életvitelt *üdvösségprémiumokkal* honoráló vallási hitből? Azt, hogy hogyan fest ezzel szemben az életvitel *vallásilag* orientált „racionalizálása” (s ezzel végső soron a gazdasági viselkedése is), a különböző felekezetekhez tartozó puritánokon kívül – nagyon eltérő értelemben – a dzsainák, a zsidók, bizonyos középkori aszketikus szekták, Wyclif, a (huszita mozgalomból született) cseh testvérek, az oroszországi szkopcik és stundiszták és számos szerzetesrend példáján láthatjuk. A későbbieket megelőlegezve: az a döntő a [vallási és a hasznosságot szem előtt tartó csoportok, azaz a világtranszcendens és a világimmanens aszkézis közti] különbséget illetően, hogy a vallásilag lehorgonyzott etika egészen meghatározott, s mindaddig, amíg a vallásos hit eleven marad, fölöttébb hatásos (*nem* gazdasági jellegű) *pszichikai jutalmakkal* honorálja az általa életre hívott magatartást, olyanokkal, amilyenekkel a pusztán az életművészetre vonatkozó tanítás, amilyen Albertié is, éppenséggel *nem* rendelkezik. Ez az etika csak akkor gyakorolhat saját törvényű befolyást az életvitelre és ez által a gazdaságra, ha hatnak ezek a jutalmak, és pedig abban a – és ez a döntő – teológus-tanítástól (hiszen csak „tanítás”) gyakran nagyon eltérő *irányban*, amelyben hatnak: világosan kimondva ez az egész tanulmányom lényege, és álmomban sem gondoltam volna, hogy ennyire elsiklanak fölöttem. A késő középkor Sombart által persze szintén nagyon erősen félreértett, viszonylag „tőkebarát” teológiai etikusairól (Antoninus Florentinusról és különösen Bernardinus Senensiről) másutt fogok beszélni. Leon Battista Alberti mindenestre egyáltalán nem ebbe a körbe tartozott. Csak az „industria” fogalmát vette, mindegy, milyen közvetítőkön keresztül, szerzetesi gondolatmenetektől. Alberti, Pandolfini és a hasonlók azok a minden hivatalos engedelmesség ellenére az áthagyományozott, empirikusan létező egyháztól

a részéről, amelyek a legkevésbé fonódtak bele a sajátosan modern kapitalista gazdaságba, vagy a legkevésbé alkalmazkodtak hozzá. Nem mintha a „szerzési ösztön” a prekapitalista korszakokban még ismeretlen vagy fejletlen lett volna – mint oly gyakran állították –, vagy mert akkoriban – vagy ma is – a polgári kapitalizmuson kívül *kisebb* lett volna az „auri sacra fames”,<sup>51</sup> a pénzsóvárság, mint a kifejezetten kapitalista szférán belül, ahogy a modern romantikusok illúziója képzelet. Nem itt rejlik a kapitalista és a prekapitalista „szellem” különbsége: a kínai mandarin, az ókori római arisztokrata és a modern földbirtokos *bírvágya* minden összehasonlítás próbáját kiállja. Sőt, a nápolyi kocsi vagy barcaiulót, továbbá hasonló mesterségek ázsiai képviselőit, de a dél-európai vagy ázsiai országok kézművesét is mozgató „auri sacra fames”, mint magunk is tapasztalhatjuk, egyenesen rendkívüli mértékben, sokkal *áthatóbban* s kivált gátlástalanabbul nyilvánul meg, mint hasonló helyzetben például egy angol esetében.<sup>52</sup> A

---

belsőleg már mégiscsak felszabadult, az érvényes keresztény etikához való minden kötődés ellenére messzemenően ókori-„pogány” orientáltságú érületnek a képviselői, amelynek Brentano vélekedése szerint „ignoráltam” a modern gazdasági tanítás kifejlődésében tetten érhető jelentőségét. Teljesen helytálló a megállapítása, hogy *ezzel* az oksági sorral *itt* nem foglalkozom: nem vág ugyanis a „*protestantáns etikát* és a kapitalizmus szellemét” tárgyaló értekezés témájába. Mint más alkalommal minden bizonnyal kiderül, távol áll tőlem tagadni ennek az érületnek a jelentőségét, de azon a véleményem voltam és vagyok – s jó okaim vannak erre –, hogy teljesen *más* volt a hatássférája és hatásiránya, mint a protestáns etikáé (amelynek gyakorlatilag semmiképp sem egészen jelentéktelen előfutárai a szekták és a wycliffi-huszita etika voltak). *Nem az életvitelre* (a kialakuló polgárságéra), hanem az államférfiak és fejedelmek politikájára hatott az ókori-pogány orientáltságú érület, s e két bár részben igen, de semmiképp sem mindenig konvergáló [a protestáns etikához és a pogány érülethez kötődő] oksági sort egyelőre gondosan el szándékozunk különíteni egymástól. Ami Benjamin Franklint illeti, ellentétben Alberti terjedelmes műveivel (amelyek nemigen váltak ismertté a tudós és művelt rétegen kívül), az ő Amerikában annak idején iskolai olvasmányként használt magángazdasági értekezései, *ebből* a szempontból csakugyan az életpraxisra hatást gyakorló művek kategóriájába tartoznak. De itt kifejezetten úgy hivatkozom rá, mint aki már éppúgy túllépett a puritán életszabályozáson, amelynek időközben elhalványult a hatása, mint általában az angol „felvilágosodás”, amelynek a puritanizmushoz fűződő kapcsolatát már többször taglalták. [a 2. kiadás jegyzete]

<sup>51</sup> „Kárhozatos kincsszomj” Verg. Aen III.57.

<sup>52</sup> Az idézett művében sajnos először Brentano is egy kalap alá vette a szerzésre törekvés minden fajtáját (fegyverrel vagy békés eszközökkel, egyremegy), majd pedig úgy állította be, hogy a „kapitalista” szerzésre törekvésnek az a specifikuma (pl. a feudálissal szemben), hogy (a föld helyett) csak a *pénzre* irányul, nem csupán elutasítva minden további elkülönítést – noha csak ez vezethetne világos fogalmakhoz egyáltalán –, hanem azt a számomra érthetetlen kijelentést is tette a (modern!) kapitalizmus „szellemének” itt, e vizsgálódás céljából megalkotott fogalmáról (131. o.), hogy a bizonyítandót felveszi előfeltevései közé.

pénzszerzésben az önérdék érvényesítésének *abszolút* gátlástalansága épp olyan országokban jutott sajátos jellegzetességként egyetemes uralomra,<sup>53</sup> amelyeknek a polgári-kapitalista kibontakozása – a nyugati fejlődés mércéivel mérve – tartósan „visszamaradottnak” bizonyult. Mint minden gyáros tudja, az ilyen országok – például Németországgal összehasonlítva Olaszország – munkásaiból hiányzó „coscienziosità”<sup>54</sup> mindig is a kapitalista kibontakozás egyik fő akadálya volt, s bizonyos mértékben még ma is az. A kapitalizmus ugyanúgy nem tudja munkásként használni a fegyelmet nem ismerő „liberum arbitrium” [szabad elhatározás] gyakorlati képviselőjét, ahogy – mint már Franklintól megtudhattuk – a külső viselkedésében teljesen gátlástalan üzletembert sem. A különbség tehát nem valamilyen pénzszerzési „ösztön” eltérő erősségű kifejlődésében rejlik. Az auri sacra fames egyidős az emberiség számunkra ismert történelmével; látni fogjuk azonban, hogy azok, akik fenntartás nélkül mint *ösztönnek* adták át magukat e vágnak – mint például az a holland hajóskapitány, aki „a haszon kedvéért a poklot is megjárta volna, még ha megperzselődnek is a vitorlái” – *semmiképp* sem annak az érzületnek a képviselői voltak, amelyből a kifejezetten modern kapitalista „szellem” mint *tömegjelenség* (márpedig ez a lényeges) fakadt. A történelemben mindenkor létezett a kíméletlen, belsőleg semmilyen normához sem kötődő haszonszerzés jelensége, ahol és amikor ténylegesen egyáltalán lehetséges volt. Ahogyan semmi sem akadályozta a háborút és a kalózkodást, ugyanúgy a szabad, normákhoz nem kötődő kereskedést sem, ha idegen törzsbeliekkel, csoporton kívüliekről, más rendű és rangú emberekről volt szó: a „külső morál” ilyenkor megengedte azt, ami „testvérek

---

<sup>53</sup> 1. kiadás: Az önérdék érvényesítésének *abszolút* gátlástalansága a pénzszerzés során ... jellegzetessége, ...

<sup>54</sup> Vö. Sombart minden tekintetben helytálló megjegyzéseivel (*Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*, 123. o, lásd fentebb). Aligha szükséges egyáltalán külön hangsúlyoznom, hogy – noha az összes döntő szempontból jóval régebbi munkákra nyúlnak vissza – az iésőbbiekben kifejtendő elemzések milyen sokat köszönhetnek megfogalmazás tekintetében a pusztá ténynek, hogy rendelkezésre állnak Sombart éles és határozott megfogalmazásokat tartalmazó nagy munkái, még olyankor is – *sőt, épp olyankor* –, amikor különböző irányokba mutatnak a vizsgálódásaink. Ha újra és újra úgy érzi is valaki, hogy nagyon határozott ellentmondásra ösztönzik Sombart nézetei, és ha azonnal elutasítja is bizonyos tételeit, kötelessége ezzel tisztában lennie. *Egyenesen szégyenletesnek* kell tekintenünk azt, ahogyan a német nemzetgazdasági kritika e munkákhoz viszonyul. Az első és hosszú idő óta egyetlen, aki beható *tárgyszerű* vitába szállt Sombart bizonyos *történeti* téziseivel, egy történész volt (Georg von Below, a *Historische Zeitschrift* 1903-as évfolyamában. – Ezzel szemben még alighanem túlságosan is udvariasak lennénk, ha a „lapos” jelzővel illetnénk a kritikai „teljesítményét” Sombart műveinek nemzetgazdasági részeit illetően. [*Egyenesen szégyenletesnek* kell...nemzetgazdasági részeit illetően: 1. kiadás.]

között” tilos volt. És ahogy a kapitalista haszonszerzés külsőleg, „kalandként” minden olyan gazdasági rendhez szervesen hozzátartott, amely pénzszerű vagyontárgyakat ismert és azok – kommenda, adóbérlet, államkölcson, valamint háborúk, fejedelmi udvarok, hivatalnokok finanszírozása általi – nyereséges hasznosítására lehetőséget kínált, úgy az etikai korlátokat megvető belső kalandorlelkület is mindenütt jelen volt. A nyereségre törekvés feltétlen és tudatos könyörtelensége gyakran közvetlenül megfért a legszigorúbb hagyománykötődéssel. A tradíció felmorzsolódását és a szabad szerzésnek a társadalmi szervezetek belsejébe történő, kisebb vagy nagyobb horderejű behatolását rendszerint nem ennek az újdonságnak az etikai igenlése és feldolgozása követte, hanem csak tényként *eltűrték*, mint ami etikailag közömbös, vagy bár nem örvendetes, de sajnálatosan elkerülhetetlen. Nemcsak az etikai tanítások viszonyultak hozzá általában így, hanem – ami sokkal lényegesebb – a prekapitalista korszak átlagemberének gyakorlati magatartása is; a „prekapitalista” itt annyit tesz, hogy a racionális, üzemszerű tőkefelhasználás és a racionális kapitalista *munkaszervezés* még nem váltak uralkodó erővé a gazdasági cselekvés orientációjában. Ám épp ez a magatartás volt az egyik legerősebb belső akadály, amelybe az embereknek a rendezett polgári-kapitalista gazdaság előfeltételeihez való alkalmazkodása mindenütt beleütközött.<sup>55</sup> Az az ellenfél, amellyel a kapitalizmus „szellemének” – mint egy meghatározott, „etikai” mezben fellépő, normákhoz kötött életstílusnak – elsősorban meg kellett küzdenie, az a fajta érzékelés- és viselkedésmód volt és maradt, amelyet *tradicionalizmusnak* nevezhetünk. Itt is fel kell függesztenünk a végleges „definícióra” való minden törekvést; hadd világítsuk meg inkább – természetesen itt is csupán ideiglenesen – egyes konkrét eseteken, mire is gondolunk, és kezdjük alulról, a munkásoktól.

Az egyik technikai fogás, melyet a modern vállalkozó be szokott vetni annak érdekében, hogy a lehető legmagasabb munkateljesítményre, a munkaintenzitás fokozására sarkallja az „ő” munkásait, a *darabbér*. A mezőgazdaságban például a termés betakarítása szokta parancsolóan megkövetelni a munkaintenzitás lehető legnagyobb fokozását, főleg bizonytalan időjárás esetén: gyakran egészen rendkívüli nyereség vagy veszteség esélye múlhat a munka lehető legnagyobb mértékű felgyorsításán. Ennek megfelelően itt általánosnak számít a darabbérrendszer alkalmazása. S mivel a bevétel és a munkaintenzitás növekedésével a vállalkozók általában egyre érdekelttebbé válnak a betakarítás felgyorsításában, természetesen

---

<sup>55</sup> a profitéhes kalkulálás...fogalmazódnak meg panaszok; „A történelemben mindenkor...előfeltevéseihez alkalmazkodni szándékozik”: 2. kiadás

újra és újra megpróbálták, hogy a munkásokat a darabbér *növelésével* tegyék érdekeltté a munkateljesítményük fokozásában, hiszen azoknak így lehetőségük adódott rövid idő alatt számukra rendkívül magas keresethez jutni. Csakhogy itt sajátos nehézségek jelentkeztek: a darabbér növelése meglepően gyakran nem nagyobb, hanem kisebb munkateljesítményt eredményezett ugyanannyi idő alatt, mivel a munkások nem napi teljesítményük növelésével, hanem csökkentésével válaszoltak a darabbér emelésére. Aki például egy hold gabona learatásáért eddig 1 márkát kapott, és így napi 2 1/2 hold learatásáért 2 1/2 márkát keresett, miután darabbérét holdanként 25 pfenninggel emelték, a várakozásoktól eltérően nem 3 hold gabonát aratott le, hogy a magas kereseti lehetőségre tekintettel 3,75 márkát keressen, ami nagyon is lehetséges lett volna, hanem csak napi 2 holdat, mert így ugyanúgy megkereste a 2 1/2 márkát, mint addig, s ennyivel – bibliai szóval élve – „megelégedett”.<sup>56</sup> Kevésbé érdekelte a nagyobb kereset, mint a kevesebb munka; nem azon töprengett, „mennyit is kereshetek naponta, ha a lehetséges maximumot teljesítem?”, hanem azon, „mennyit kell dolgoznom, hogy megkeressem az eddig kapott összeget, vagyis a 2 1/2 márkát, ami fedezi a *hagyományos* szükségleteimet?” Ez annak a magatartásnak a példája, amelyet „tradicionalizmusnak” nevezhetünk: az ember nem „természeténél fogva” pénzt és még több pénzt akar keresni, hanem egyszerűen csak élni akar, úgy élni, ahogy megszokta, és annyit keresni, amennyi ehhez szükséges. Mindenütt, ahol a modern kapitalizmus a munka „termékenységének” a fokozását az intenzitásának a fokozásával kezdte, a prekapitalista gazdasági munka e vezérmotívumának végtelenül szívós ellenállásába ütközött, és még ma is mindenütt beleütközik, annál inkább, minél „visszamaradottabb” (kapitalista nézőpontból) a munkásság, amelyre rá van utalva. Nos, a visszatérve a példánkhoz, mivel a „szerzésvágyra” való apellálás magasabb bérezéssel kudarcot vallott, nagyon is kézenfekvő volt épp az ellenkezőjével próbálkozni: a bér *csökkentésével* kényszeríteni a munkást arra, hogy addigi keresete fenntartása érdekében *többet* teljesítsen. Hiszen az elfogulatlan szemlélet számára az alacsonyabb bér és a magasabb profit amúgy is korrelációban áll egymással, vagyis a kifizetett bér növekedésének a haszon megfelelő arányú csökkenésével kell járnia. Kezdetről fogva ezt az utat választotta hát újra és újra a kapitalizmus is, és évszázadokon át hittételnek számított, hogy az alacsonyabb bér „produktív”, vagyis fokozza a munkateljesítményt; hogy mint már Pieter de la Cour megmondta – ezen a ponton, mint látni fogjuk, teljesen a régi kálvinizmus szellemében gondolkodva –, csak azért és addig dolgozik a nép, mert és amíg szegény.

---

<sup>56</sup> Lásd Sir 40,18 és 1Tim 6,8.

Csakhogynak e látszólag oly bevált eszköz hatásosságának vannak korlátai.<sup>57</sup> Kibontakozásához persze a kapitalizmus megköveteli, hogy álljon rendelkezésére népességfölösleg, melyet aztán olcsón bérebe vehet a munkaerőpiacon. Csakhogynak ha a nagy létszámú „tartaléksereg” bizonyos körülmények között kedvez is a kapitalizmus mennyiségi terjeszkedésének, gátolja a minőségi fejlődését, nevezetesen áttérését olyan üzemi formákra, melyek a munkát intenzíven kihasználják. Az alacsony bér semmiképp sem azonos az olcsó munkával. Már pusztán mennyiségileg tekintve is: a munkateljesítmény a fiziológiailag nem kielégítő bérral minden körülmények között csökken, hosszú távon pedig gyakran egyenesen a „legalkalmatlanabb kiválogatódásához” vezet. A mai átlagos sziléziai férfi a legnagyobb erő kifejtésével is csak alig valamivel több mint kétharmad annyit földön aratja le a termést, mint a jobban kereső és jobban táplált pomerániai vagy mecklenburgi, a lengyel pedig, minél keletebből származik, annál kevesebbet teljesít a némethez képest. S az alacsony bér mint a kapitalizmus támasza tisztán üzletileg is kudarcot vall mindenütt, ahol olyan termékek előállítására a cél, amelyekhez kvalifikált (tanulást igénylő) munkára vagy drága és sérülékeny gépek kezelésére, illetve fokozott figyelemre vagy nagy kezdeményezőkézségre van szükség. Itt az alacsony bér nem kifizetődő, és a szándékoknak épp az ellenkezőjét idézi elő. Itt ugyanis nemcsak a fejlett felelősségérzet, hanem egyáltalán az olyan érzület teljességgel nélkülözhetetlen, amely legalább munka közben függetleníti magát attól az állandó kérdéstől, hogy miképp lehet maximális kényelemmel és minimális teljesítménnyel mégis a megszokott bérral szert tenni, és amely úgy végzi a munkát, mint a feltétlen öncél – „hívás” – volna. Az ilyen érzület azonban egyáltalán nem természetből adott. Sőt, nem idézheti elő közvetlenül a magas vagy alacsony bér sem, hanem csakis hosszan tartó „nevelődési folyamat” eredménye lehet. Ma az immár nyeregben ülő kapitalizmusnak viszonylag könnyen sikerül minden ipari országban, illetve az egyes országokon belül minden iparvidéken

---

<sup>57</sup> Természetesen éppúgy nem taglaljuk a kérdést, hogy *hol* húzódnak ezek a határok, ahogyan a magas bér és a magas munkateljesítmény közti összefüggés ismert, először Thomas Brassey által megalkotott, majd Brentano által elméletileg, Gerhart Schulze-Gävernitz által pedig egyszerre történetileg és elméleti konstrukcióként is megfogalmazott és képviselt elméletét illetően sem foglalunk állást. A vita Wilhelm Hasbach beható vizsgálódásai (in Schmollers Jahrbuch 1903, 385-391. és 417sk. o.) révén lángolt fel újra, és még nem született végérvényes megoldás a problémára. Számunkra itt elegendő a senki által kétségbe nem vont és nem is kétségbe vonható tény, hogy semmiképp sincs egyszerű megfelelés alacsony bér és magas profit, alacsony bér és az ipari fejlődésnek kedvező lehetőségek között, hogy egyáltalán nem egyszerűen mechanikus pénzműveletek eredményezik a kapitalista kultúrára „nevelődést”, s ezzel a kapitalista gazdaság lehetőségét. A választott példák kivétel nélkül tisztán illusztratívak.

munkásokat toboroznia. A múltban azonban ez minden egyes esetben rendkívül súlyos problémát jelentett.<sup>58</sup> És ma sem, legalábbis nem mindig éri el a célját, ha nem támogatja olyan hathatós szövetséges, amilyen – mint alább látni fogjuk – a kialakulása idején mellette állt. Ismét egy példa világíthatja meg, mire is gondolok. A munka elmaradott, tradicionalista formájának képét ma különösen gyakran mutatják a munkásnők, főként a hajadonok. A lányokat, főleg német lányokat foglalkoztató munkaadók főként amiatt panaszkodnak szinte általánosan, hogy teljességgel hiányzik belőlük a készség és a hajlandóság arra, hogy más, gyakorlatibb módszerek kedvéért lemondjanak a munka áthagyományozott és egyszer megtanult fogásairól, hogy új munkaformákhoz alkalmazkodjanak, tanuljanak, összpontosítsák vagy egyáltalán csak használják az értelmüket. Rendszerint teljes értetlenséggel fogadják, ha valaki azt magyarázza nekik, miként tehetnék a munkát a maguk számára könnyebbé s mindenekelőtt jövedelmezőbbé, az akkordbér emelése pedig minden hatás nélkül pereg le a megszokás faláról. Rendszerint – és vizsgálódásunk szempontjából ez nem jelentéktelen mozzanat – csak bizonyos vallási nevelésben részesült, jelesül pietista családból származó lányok esetében más a helyzet. Gyakran hallani, és alkalmi ellenőrző számítások is megerősítik,<sup>59</sup> hogy a gazdasági nevelés messze a legkedvezőbb kilátásai ennél a kategóriánál nyílnak. A gondolatok összepontosításának a képessége, valamint „a munka iránti kötelesség” érzését diktáló abszolút központi beállítódás itt különösen gyakran kapcsolódik össze egy szigorú, a keresettel és annak nagyságával *kalkuláló* gazdaságossági szemlélettel, valamint a teljesítőképességet hallatlanul fokozó hűvös-józan önuralommal és mértékletességgel. Itt a legkedvezőbb a talaj a munka öncélként, „hivatásként” való felfogása számára, amit a kapitalizmus megkövetel, a vallási nevelés következtében itt a legnagyobb az esély a tradicionalista nemtörődömség

---

<sup>58</sup> Még kapitalista iparok meghonosítása is gyakran ezért nem volt lehetséges régebbi kultúrát képviselő területekről kiindulva, átfogó bevándorló mozgalmak nélkül. Bármilyen helyesek is *Sombartnak a kézműves személyhez kötődő „készségei” és ipari titkai, illetve a tudományosan objektívált modern technika közti ellentétre vonatkozó megjegyzései, a kapitalizmus kialakulásának időszakát illetően nemigen megragadható ez a különbség* – sőt, a kapitalista munkás (úgy szólva) etikai kvalitásai (bizonyos fokig a vállalkozói is) „ritkasági érték” tekintetében gyakran magasabb szintet képviseltek, mint a kézműves hosszú évszázadok tradicionalizmusába dermedt készségei. S még a mai ipar sem teljesen független a termelési hely kiválasztásában a népesség ilyen, hosszú hagyomány és intenzív munkára nevelődés révén megszerzett tulajdonságaitól. Jól jellemzi a mai tudományos közvélekedést, hogy ahol megfigyelhető ez a függés, azt inkább köti – véleményem szerint igencsak kétes joggal – öröklött faji tulajdonsághoz, mint a hagyományhoz és a neveléshez.

<sup>59</sup> Lásd a fentebb, a. o.. jegyzetében idézett munkát. (a 2. kiadás jegyzete) [1. kiadás: „Gyakran hallani, és nemrégiben megerősítette egy, a fehérneműiparban érdekelt rokonom...”]



leküzdésére. Már ez a kapitalizmus jelenéből származó megfigyelés<sup>60</sup> is megint azt mutatja, hogy mindenesetre érdemes egyszer *feltenni a kérdést*, vajon hogyan is formálódtak a kapitalizmus ifjúkorában ezek az összefüggések a kapitalista alkalmazkodási képesség és vallási mozzanatok között. Hiszen számos részjelenségből arra következtethetünk, hogy ezek az összefüggések akkoriban is hasonlóan megvoltak. Az a megvetés és üldöztetés, amellyel pl. a metodista munkások a XVIII. században a munkatársaik részéről találkoztak, semmi esetre sem kizárólag vagy túlnyomórészt az excentrikus vallási szokásaikra irányult – és erre utalnak a szerszámaik elpusztításáról szóló visszatérő beszámolók is –, hiszen Anglia sok ilyen, sőt feltűnőbb különködést is látott, hanem kifejezetten – mai szóhasználattal élve – a „munkakészségükre”.

De előbb vessük pillantásunkat újra a jelenre, éspedig a vállalkozókra, hogy az ő körükben is megvilágítsuk a „tradicionalizmus” jelentését.

A kapitalizmus genezisével kapcsolatos fejtegetéseiben<sup>61</sup> Sombart a „szükségletfedezést” és a „haszonszerzést” különböztette meg a két nagy „vezérmotívumként”, amelyek közt a gazdaságtörténet mozgott, aszerint hogy a személyes *szükséglet* mértéke, vagy pedig – az utóbbi korlátaitól független – *nyereségre* való törekvés és a nyereségszerzés *lehetősége* válik-e mértékadóvá a gazdasági tevékenység jellegét és irányát tekintve. Az, amit Sombart „szükségletfedező gazdasági rendszerként” határoz meg, elsőre mintha egybevágna az itt „gazdasági tradicionalizmusként” körülírt jelenséggel. Ez *akkor* van valóban így, ha a „szükséglet” fogalmát azonosítjuk a „*tradicionalista szükséglet*” fogalmával. Ha viszont nem, akkor a szerveződési formájuk szerint – a „tőke” Sombart által műve más helyén<sup>62</sup> adott meghatározása értelmében is – „kapitalistának” tekintendő gazdaságok hatalmas sokasága kerül kívül a „haszonszerző” gazdaságok tartományán, és a „szükségletfedező gazdaságok” körébe sorolódik. Jelesül olyan

---

<sup>60</sup> Esetleg félreérthetők az előbbi megjegyzések. Az, hogy az üzletemberek egy ismert típusa hajlamos a maga módján kiaknázni a „vallás megőrzendő a nép számára” tételt és az, hogy kivált a lutheránus papság széles körében korábban nem ritkán tapasztalt hajlam, hogy az autoritárius iránt táplált általános rokonszenvből fakadóan ajánlkozik számukra „fekete rendőrségként”, ha a sztrájkot bűnként, a munkásegyleteket pedig a „pénzsóvárság” támogatóiként kell megbélyegezni, olyan mozzanatok, amelyekhez semmi közük az itt tárgyalt jelenségeknek. A szövegben érintett mozzanatok esetében nem egyes elszigetelt, hanem igen gyakran előforduló, s mint látni fogjuk, tipikus módon újra és újra tipikus módon felbukkanó tényállások. [1. kiadás: Az, hogy legmodernebb üzletemberek egy untig ismert típusa...; lutheránus papság széles körében tapasztalt buzgalom, hogy...]

<sup>61</sup> Lásd *Der moderne Kapitalismus*, I/62. o.

<sup>62</sup> I. m., 195. o.

gazdaságok is hordozhatnak „tradicionalista” jelleget, amelyeket magánvállalkozók nyereség céljából, termelőeszközök vásárlása és termékek eladása révén tőkét (= pénzt vagy pénzértékkel bíró javakat) mozgósítva, azaz kétségtelenül „kapitalista vállalkozásokként” irányítanak. A gazdaság újabb kori története folyamán nemcsak kivételesen, hanem éppenséggel – a „kapitalista szellem” ismétlődő és egyre erősebb betörései folytán új és új megszakításokkal – rendszerint ez volt a helyzet. Bár a gazdaság „kapitalista” formája és a gazdálkodást irányító szellem általában „adekvát” kapcsolatban vannak egymással, „törvényszerű” függés nincs köztük. És ha mi itt ideiglenesen mégis „a (modern) kapitalizmus szelleme” kifejezést használjuk<sup>63</sup> arra az érzületre, amely – miként Benjamin Franklin példájával szemléltettük – *hivatásszerűen*, módszeresen és racionálisan törekszik legitim nyereségre, akkor történeti okból teszünk így, mivel az említett érzület a modern kapitalista vállalkozásban lelte meg a legadekvátabb formáját, a kapitalista vállalkozás pedig ebben az érzületben találta meg a legadekvátabb szellemi hajtóerejét.

Önmagában azonban ez a kettő nagyon jól képes külön is meglenni. Benjamin Franklint olyan időszakban töltötte el „kapitalista szellem”, amikor könyvnyomtató üzeme formailag semmiben sem különbözött bármely más kézműves üzemtől. És látni fogjuk, általában az újkor küszöbén semmiképp sem kizárólag, de még csak nem is döntően a kereskedő patríciusság kapitalista vállalkozói, hanem jóval inkább az iparos középosztály feltörekvő rétegei voltak annak az érzületnek a hordozói, amelyet itt „a kapitalizmus szellemének” nevezünk.<sup>64</sup> A klasszikus képviselői a XIX.

---

<sup>63</sup> Itt természetesen a Nyugatra sajátosan jellemző *modern* hagyományos *üzemről* van szó, nem pedig az uzsorások, a hadibeszállítók, hivatal- és adóbérlők nagy kereskedelmi vállalkozók és fináncmágnások három évezrede a világon mindenütt, Kínától, Indiától, Babilóniától, Hellasztól, Rómától, Firenzétől kezdve a jelenkorig mindenütt elterjedt kapitalizmusáról. Lásd a [*Vallásszociológiai írásokhoz írott*] *Bevezetőt*.

<sup>64</sup> Itt hadd emeljük ki csak azt, hogy semmiképp sem azt a feltevést fogalmazzuk meg a priori, hogy egyfelől a kapitalista vállalkozás technikája, másfelől a „hivatásmunkának” a kapitalizmus számára rendszerint az expanzív energiát biztosító szelleme szükségképpen ugyanazokban a társadalmi rétegekben lelték meg *eredeti* táptalajukat. Ugyanez vonatkozik a vallási tudattartalmak társadalmi összefüggéseire is. Történetileg a kálvinizmus a „kapitalista szellemre” nevelés egyik hordozója volt. De a nagy pénzbirtokosok például Hollandiában – később taglalandó okokból – döntően *nem* a legszigorúbb előírásokat követő kálvinizmus hívei, hanem örmények voltak. Itt és másutt is a vállalkozóvá felemelkedő *közép-* és *kispolgárság* voltak a kapitalista etika és az empirikusan létező kálvinista egyház „tipikus” hordozói. De épp ez cseng egybe egészen jól az itt előadottakkal: nagy pénzbirtokosok és kereskedők mindenkor voltak. Az iparban végzett polgári munka racionális kapitalista megszervezése viszont csak a középkortól az újkorba tartó fejlődés eredménye. (a 2. kiadás

században sem a régről örökölt kereskedői vagyonnal megáldott liverpooli és hamburgi előkelő gentlemanek voltak, hanem a gyakran egészen szűköss viszonyokból felemelkedő manchesteri vagy rajnai–vesztfáliai parvenük. És hasonló volt a helyzet már a XVI. században: az akkoriban újonnan kialakuló *iparokat* az esetek többségében döntően parvenük teremtték meg.<sup>65</sup>

Kétségtelen, hogy csak kapitalista vállalkozás formájában lehetséges üzemszerűen mondjuk bankot, exporttal foglalkozó nagykereskedést, nagyobb szabású kiskereskedelmi vállalkozást, vagy akár háziiparilag előállított termékek forgalmazását működtetni, de mindegyik irányítható szigorúan tradicionalista szellemben is: a nagy jegybankok ügyleteit egyáltalán nem *szabad* másként bonyolítani; egész korszakok tengerentúli kereskedelme nyugodott szigorúan tradicionalista jellegű monopóliumokon és szabályozásokon; a kiskereskedelemben – s itt nem a kis, tőke nélküli naplopókról van szó, akik ma állami segítségért kiáltanak – még teljes lendülettel folyik a régi tradicionalizmusnak véget vető forradalmasítás – ugyanaz a gyökeres átalakulás, amely a bedolgozórendszert szétfeszítette, hiszen utóbbival a modern háziipar csak formailag rokon. Bármennyire ismert dolgokról van is szó, megint csak világítsuk meg konkrét példával, hogyan zajlik és mit is jelent ez a forradalmasítás.

A bedolgozórendszer kihelyezőjének körülbelül a múlt század közepéig – legalábbis a kontinentális textilipar egyes ágaiban<sup>66</sup> – a mai fogalmaink szerint meglehetősen kényelmes volt az élete. Nagyjából így képzelhetjük el az üzletmenetet: jöttek a parasztok – gyakran (főleg lenáru esetében) még döntően vagy teljes egészében saját maguk által termelt nyersanyagból készített – szöveteikkel a városba, ahol a kihelyezők éltek, és gondos, gyakran hivatal által végzett minőségvizsgálat után megkapták portékájukért a szokásos árat. A kihelyezők ügyfelei a közvetítő kereskedők voltak, akik az árut különböző távolságokban értékesítették; ők szintén odautaztak, többnyire még nem mintatermékek, hanem a megszokott minőség alapján és raktárról vásároltak, vagy – ez esetben jóval előre – rendelést adtak le, mire a kihelyező alkalmilag a parasztokhoz továbbította a rendeléseket. Ő maga csak ritkán, nagy időközönként járta végig a vevőkörét, ha egyáltalán megtette, egyébként

---

jegyzete)

<sup>65</sup> Erről lásd J. Maliniak Zürichben írott alapos disszertációját. (a 2. kiadás jegyzete) [„S hasonló volt...parvenük teremtték meg”: 2. kiadás]

<sup>66</sup> A következő kép különböző helyeken, különböző iparágakban érvényes fennálló körülményekből kompiláltatott „ideáltipikusan”; itt illusztrációként szolgál, s ebből a szempontból természetesen mindegy, hogy a folyamat a példaként figyelembe vett esetek egyikében sem egészen pontosan az ábrázolt módon játszódott le.

elegendő volt a levelezés és a – lassanként elterjedő – mintaküldés. Mérsékelt mennyiségű irodai munka<sup>67</sup> – talán napi 5–6 órányi, időnként jóval kevesebb, de kampányidőszakban, ha volt ilyen, jóval több –, túrhető, a tisztességes megélhetéshez és jó időszakokban kisebb vagyon félretételéhez elegendő kereset, az egymással jól megférő konkurrensok közt nagy egyetértés az üzlet alapelveiben, a „Ressource” mindennapi kiadás látogatása, ezenkívül esti poharazgatás, szűk körű öszejövételek, s egészében kényelmes élettempó.

Minden szempontból „kapitalista” szerveződési-szervezeti *formával* van dolgunk, ha a vállalkozások<sup>68</sup> tisztán kereskedői-üzleti jellegét tekintjük, vagy azt aényt, hogy az üzletmenetben nélkülözhetetlen volt újabb forgótőkék befektetése,<sup>69</sup> s végül ha a gazdasági folyamat objektív aspektusát vagy a könyvvitel módját nézzük. Ha azonban a vállalkozókat lelkesítő *szellemet* tekintjük, „tradicionalista” volt ez a gazdaság: az üzletvitelt tradicionális életmód, a profit tradicionális nagysága, a munka tradicionális mértéke, az üzletvezetés hagyományos jellege, a munkásokhoz és a lényegileg tradicionális ügyfélkörhöz fűződő tradicionális kapcsolatok, a vevők szerzésének és a piaci értékesítésnek a tradicionális módjai uralták – akár azt is mondhatnánk: ezek az elemek szolgálták e vállalkozói kör „éthosának”<sup>70</sup> alapjául.

Egyszeriben aztán hirtelen zavar támadt ebben a kényelemben, éspedig gyakran anélkül, hogy a szerveződési *formában* bármilyen elvi változás – pl. központosított üzemre, szövszékre stb. való áttérés – bekövetkezett volna. Gyakran mindössze annyi történt, hogy a bedolgozórendszert működtető családok valamelyik fiatal férfi tagja a városból vidékre költözött, igényei szerint gondosan összeválogatta magának a takácsokat, fokozatosan erősítette függőségüket és fokozta ellenőrzésüket, ily módon munkásokká nevelte a parasztokat; másfelől pedig teljesen a saját kezébe

---

<sup>67</sup> 1. kiadás: comptoirstunden: „Er schien es durchaus nicht zu bemerken, daß der Firmenchef ihm mehr und mehr mit stillem Unwillen entgegenkam ... wozu derselbe Gründe hatte, denn leider begann Christians geschäftlicher Eifer bereits nach der ersten Woche, mehr noch jedoch nach der zweiten, sich erheblich zu verringern. Dies äußerte sich zuerst darin, daß die Vorbereitungen zur Arbeit, die anfangs wie eine künstlich und raffiniert verlängerte Vorfreude ausgesehen hatten: das Zeitunglesen, Frühstückszigarettenrauchen und Kognaktrinken immer mehr Zeit in Anspruch nahmen und sich schließlich über den ganzen Vormittag erstreckten. Dann aber machte es sich ganz von selbst, daß Christian sich über den Zwang der Kontorstunden hinwegzusetzen begann, daß er des Morgens immer später mit seiner Frühstückszigarette erschien, um Vorbereitungen zur Arbeit zu treffen, daß er mittags zum Essen in den Klub ging und zu spät, zuweilen erst abends, zuweilen auch gar nicht zurückkehrte ...”

<sup>68</sup> 1. kiadás: vállalkozók

<sup>69</sup> 1. kiadás: tőkekészleteket

<sup>70</sup> 1. kiadás: etikájának

vette az eladást, a lehető legközvetlenebb kapcsolatot teremtve a végső vásárlókkal, a kiskereskedésekkel, személyesen toborozta az ügyfeleket, évi rendszerességgel végiglátogatta őket, mindenekelőtt pedig értett hozzá, hogy kizárólag az ő szükségleteikhez és kívánságaikhoz igazítsa a termékek minőségét, az ő „szájuk íze szerint” termeltetett, s közben mindinkább az „alacsony ár, nagy forgalom” elvét érvényesítette. Ekkor aztán megismétlődött az, ami mindig és mindenütt következménye az ilyen „racionalizációs” folyamatnak: aki nem lépett előre, szükségképpen lemaradt. Az elkeseredetté vált konkurenciaharc közepette összeomlott az idill; egyesek tekintélyes vagyont szereztek, és ezt nem kamatra helyezték ki, hanem újra és újra az üzletbe fektették; a régi komótos és kényelmes életmód szigorú józanságnak adta át a helyét: azok esetében, akik tartották a lépést és felemelkedtek, azért, mert ők nem fogyasztani és felélni, hanem szerezni *akartak*, azok esetében pedig, akik megmaradtak a régi szokásoknál, azért, mert *kénytelenek voltak* összébb húzni magukat.<sup>71</sup> És az ilyen esetekben – ez itt a leglényegesebb – rendszerint *nem* bőséggel áradó új pénz idézte elő ezt a gyökeres átalakulást – az egész forradalmasodási folyamat megindulásához néhány általam ismert esetben elegendő tőkének bizonyult pár ezer, rokonoktól kölcsönzött márka –, hanem a színre lépő új *szellem*, éppen „a modern kapitalizmus szelleme”. Ha a modern kapitalizmus expanziójának hajtóerőit keressük, kérdésünk nem elsősorban a kapitalista módon felhasználható pénzkészletek eredetére irányul, hanem mindenekelőtt a kapitalista szellem kifejlődésére. Ahol feltámad és képes hatást kifejteni ez a szellem, ott *megteremtí*<sup>72</sup> a maga számára a pénzkészleteket mint működése eszközét, nem pedig fordítva.<sup>73</sup> Színre lépése azonban általában nem volt békés. Rendszerint bizalmatlanság, időnként gyűlölet s mindenekelőtt erkölcsi felháborodás zúdult az első újítóra, gyakran – több effajta esetet ismerek – szabályos legendaképzés indult előléte titokzatos sötét foltjairól. Aligha lehet bárki is olyan naiv, hogy ne vegye észre, az ilyen „új stílusú” vállalkozót csak szokatlanul erős jellem óvhatja meg a hűvös önuralom elvesztésétől és az erkölcsi és gazdasági hajótöréstől; hogy a világos látáson és a tetterőn kívül mindenekelőtt mégiscsak egészen határozott és nagyon kiforrott „etikai” kvalitásai nyerték meg számára ilyen újításokhoz az ügyfelek és a munkások teljességgel nélkülözhetetlen bizalmát, és

---

<sup>71</sup> Ezért nem is véletlen, hogy a kezdődő racionalizmus, pl. a német ipar első szárnycsapásainak időszaka a mindennapos létszükségleti tárgyak stílusának teljes hanyatlásával jár együtt. (A 2. kiadás jegyzete)

<sup>72</sup> 1. kiadás: meg is teremtette

<sup>73</sup> Ezzel nem kívánjuk gazdaságilag közömbösként láttatni a nemesfémállomány mozgását. (a 2. kiadás jegyzete)

tartották fenn benne a megannyi ellenállás leküzdéséhez szükséges erőt és rugalmasságot, mindenekelőtt pedig ezek tették egyáltalán lehetővé a vállalkozótól immár megkövetelt, a kényelmes életélvezettel összeegyeztethetetlen, végtelenül intenzívebb munkateljesítményt – csakis sajátosan más *fajta* etikai kvalitások, mint amelyek a múlt tradicionalizmusához illettek.

S ugyanígy rendszerint nem vakmerő és gátlástalan spekulánsok, gazdasági kalandortermészetek – amilyenekkel a gazdaságtörténet minden korszakában találkozunk –, és nem is egyszerűen „nagy pénzemberek” idézték elő ezt a külsőleg alig észrevehető, de a gazdasági életnek ezzel az új szellemmel való átítatódása szempontjából döntő fordulatot, hanem az élet kemény iskolájában nevelkedett, szigorúan polgári nézeteket és „elveket” valló férfiak, akik egyszerre merészen és mérlegelőn, mindenekelőtt azonban *józanul* és *tántoríthatatlanul*, szilárdan és teljes odaadással az ügynek szentelik magukat.

Hajlamosak vagyunk úgy hinni, hogy ezeknek a *személyes* erkölcsi kvalitásoknak önmagukban a legcsekélyebb közük sincs semmiféle etikai maximákhoz, főleg nem vallási gondolatokhoz; hogy ebből a szempontból lényegileg valami negatív tényező, nevezetesen az örökül kapott hagyomány *elhagyásának* a képessége, azaz leginkább a liberális „felvilágosodás” az ilyen üzleti életvitel adekvát alapja. S *ma* általában csakugyan épp ez a helyzet. Az életvitel rendszerint nemcsak hogy nem kapcsolódik vallási kiindulópontokhoz, hanem ahol van is ilyen kapcsolat, az rendszerint – legalábbis Németországban – negatív. *Ma* a „kapitalista szellem” által eltöltött természetek ha nem is egyenesen egyházellenesek, de legalábbis közömbösek szoktak lenni. A Paradicsom jámbor unalmának gondolata kevés csáberőt tartogat tette kész természetük számára, a vallást olyasvalaminek tekintik, ami elvonja az embereket a rögzös világi munkától. Ha megkérdeznénk őket magukat, mi az „értelme” szakadatlan hajszájuknak, amely sosem örül a megszerzett tulajdonnak, s amely ezért épp az élet tisztán e világi orientációja esetén szükségképpen oly értelmetlennek tűnik fel, ha egyáltalán felelni tudnak, olykor ezt válaszolnák: „a gyerekekről és az unokákról való gondoskodás”, de a legtöbbször és helyesebben – hiszen ez az indíték nyilvánvalóan nem az ő sajátosságuk, hanem a „tradicionalista emberekben” is pontosan ugyanígy munkált –egész egyszerűen ezt mondanák: számukra az üzlet és a vele járó állandó munka „az élethez nélkülözhetetlenné”, lételemükké vált. Ténylegesen ez ez egyetlen valódi motiváció, amely ugyanakkor azt is kifejezésre juttatja, ami ebben az életvitelben, amely esetében az ember van az üzletért, nem pedig fordítva, a személyes boldogság álláspontjából nézvést oly *irracionális*. Itt természetesen szerepet játszik a birtoklás

puszta ténye által biztosított hatalom és megbecsülés érzése: ha egyszer egy egész nép fantáziája a tisztán mennyiségileg nagy felé fordult, miként az Egyesült Államokban, ott ellenállhatatlan varázssal hat a kereskedők közt a „költőkre” ez a számromantika, egyébként azonban egészében véve nem a voltaképpeni vezetőket, s különösen nem a tartósan sikeres vállalkozókat nyűgözi le. Továbbá olyan fiakkal befutni a hitbizomány-tulajdon és a címeres nemesség kikötőjébe, akiknek az egyetemen és a tisztikarban tanúsított viselkedése feledtetni igyekszik származásukat – ez volt a német kapitalista parvenü-családok szokásos életpályája – az epigonok décadence-produktuma. A kapitalista vállalkozónak a nálunk is bizonyos mintaszerű esetekben képviselt „ideáltípusát”<sup>74</sup> semmiféle rokonság sem fűzi az efféle, nyersebben vagy kifinomultabban hivalkodókhoz. Éppúgy megveti a magamutogatást és a szükségtelen költsékezést, ahogyan hatalma tudatos élvezetét és az általa élvezett társadalmi megbecsülés külsődleges jeleinek – számára inkább kényelmetlen – elfogadását. Másképp fogalmazva: életvitele gyakran – s épp e számunkra fontos<sup>75</sup> jelenség történelmi jelentőségével kell behatóbban foglalkoznunk – bizonyos aszketikus vonást hordoz, ahogyan az Franklin korábban idézett „prédikációjában” világosan megjelenik. Nevezetesen semmiképp sem ritkán, hanem egészen gyakran tapasztalható az esetében egy adag hűvös szerénység, amely lényegesen őszintébb, a Benjamin Franklin által oly okosan javasolni tudott tartózkodás. Gazdagságából „semmi sem jut” a saját személyére, kivéve a jó „hivatásbetöltés” irracionális érzését.<sup>76</sup>

*A prekapitalista ember számára azonban épp ez látszik oly megragadhatatlannak és rejtélyesnek, oly romlottnak és megvetendőnek. Hogy képes valaki kizárólag azt a gondolatot megtenni életmunkája céljává, hogy majdan pénz és a jószágok nagy anyagi súlyával megterhelten szálljon sírba, csak fonákjukra fordult ösztönök, az „auri sacra fames” termékeként látszik számára megmagyarázhatónak.*

A jelenben, a mi politikai, magánjogi és társas érintkezési intézményeink, a mi gazdaságunkra sajátosan jellemző üzemformák és struktúra által adott keretek között mármint, mint említettük, a kapitalizmus e „szellemét” lehetne tisztán az alkalmazkodás termékeként érteni. A kapitalista gazdasági rendnek szüksége van

---

<sup>74</sup> Ez most csak ennyit jelent: az a vállalkozótípusa, amelyet *mi* itt a vizsgálódás tárgyává teszünk, nem pedig valamiféle empirikus átlag (az „ideáltípus” fogalmáról lásd tanulmányomat, in “Archiv für Sozialwissenschaft, Bd. XIX Heft 1”)

<sup>75</sup> 1. kiadás: nem kis fontosságú

<sup>76</sup> Hogy ennek az „aszketikus” vonásnak nem periférikus, hanem kiemelkedő jelensége volt a kapitalista fejlődés szempontjából, azt csak a további fejtegetés tudja megmutatni. Egyáltalán csak ez képes bebizonyítani, hogy *nem önkényesen* kiragadott vonásokról van szó. [a 2. kiadásból kimaradt]

erre az odaadásra a pénzkeresés „hivatása” iránt: ez a külső javakhoz való viszonyulás olyan fajtája, amely annyira megfelel e struktúrának, annyira összekapcsolódik a gazdasági létharcban kivívott győzelem feltételeivel, hogy *ma* valóban semmiképp sem beszélhetünk szükségszerű összefüggésről a szóban forgó „khrématista” életvitel és valamely egységes-zárt világszemlélet között. Nevezetesen nincs többé szüksége támaszként semmiféle vallási hatalom jóváhagyására, s éppúgy akadályként érzékeli egyházi normák gazdasági életre kifejtett – ha még egyáltalán érezhető ilyen –, mint annak állami szabályozását. Így hát rendszerint a kereskedelem- és társadalompolitikai érdekkonstelláció határozza meg a „világszemléletet”. Aki nem alkalmazkodik életvitelében a kapitalista siker feltételeihez, arra a bukás vár, de legalábbis nincs számára felemelkedés. Ezek azonban olyan korszak jelenségei, amelyben a győzelemre jutott modern kapitalizmus, egykori támaszaitól elszakadva kivívta szabadságát: egykor csak a keletkezőben lévő modern államhatalommal szövetségben tudta szétfeszíteni a középkori gazdaságsszabályozás régi formáit, s – hadd hadd fogalmazzuk meg előzetesen – ugyanez az eset állhatott fenn a vallási hatalmakhoz fűződő viszonyai tekintetében is. Hogy *valóban* így volt-e, s ha igen, milyen értelemben, épp azt szándékozzuk megvizsgálni az itt következőkben. Hiszen az aligha szorul bizonyításra, hogy a pénzszerzésnek az embert kötelező öncélként, „hivatásként” való felfogása ellentétes volt egész korszakok erkölcsi érzékével. A kánonjogba is beemelt, akkoriban (a kamatszedésre vonatkozó evangéliumi szöveghelyen<sup>77</sup> megfogalmazott állásponthoz hasonlóan<sup>78</sup>) törvény erejűként elfogadott, a kereskedő

---

<sup>77</sup> Lk 6,34sk.

<sup>78</sup> Talán itt a megfelelő hely egészen röviden – amennyiben ide tartoznak – elemezni a Franz Keller idézett írásában (Schriften der Görres-Gesellschaft, Heft 12.) olvasható megállapításokat, illetve Sombart hozzájuk fűzött, a *Der Bourgeois*-ban olvasható megjegyzéseit. Az csakugyan botrányos, ha egy szerző arra az előfeltevésre támaszkodva bírál egy értekezést, amely (*egyetlen* futólagos, a gondolamenet egészéhez *egyáltalán nem* kapcsolódó megjegyzésen kívül) *egyáltalán meg sem említi* a kánonjogi kamattilalmat, hogy az értekezés szerzője e kamattilalomhoz – amelynek mégiscsak a föld csaknem minden vallási etikájában vannak párhuzamai! – folyamodott mint a katolikus és református etika közti megkülönböztető vonáshoz, hiszen csak olyan munkákat szabad bírálunk, amelyeket valóban el is olvastunk (vagy amelyeknek – elolvasásuk után – még nem felejtettük el a fejtegetéseit). Az *usuraria pravitas* ellen vívott küzdelem a XVI. századi hugenotta és holland egyháztörténeten is végighúzódik. Gyakori jelenség volt a „lombardokat”, azaz bankárokat bankár voltuk miatt kizárni az úrvacsorából (ld. o.. lj.). Kálvin szabadabb felfogása (amely egyébként nem gátolta meg, hogy egyházi szabályzatának első változatában a kamatra vonatkozó előírásokkal is számoljon) csak Claudius Salmasiusnak köszönhetően győzedelmeskedett. Tehát nem *itt* rejtett az ellentét, épp ellenkezőleg. – De még szerencsétlenebbek a szerző témába vágó saját fejtegetései,



---

amelyek – Franz Xaver Funck és más katolikus tudósok (általa szerintem egyébként egyáltalán nem az érdemüknek megfelelően idézett) írásaival és Wilhelm Endemann részleteket illetően elavult, ám még mindig alapvető vizsgálódásaival egybevetve – felszínességükkel keltenek kínos feltűnést. Keller tartózkodott a Sombart megjegyzéseiben (i.m., 321) megnyilvánulókhöz hasonló túlzásoktól: az utóbbi szerint pl. világosan megfigyelhetjük, hogy „jámbor férfiak” (lényegében Bernardinus Senesistről és Antoninus Florentinusról beszél) „miképp szeretnék minden eszközzel ösztökélni a vállalkozószellemet” – azzal tudniillik (s az egész világon ugyanígy történt a kamattilalommal), hogy úgy értelmezték, a kamattilalom nem érinti (a mi terminológiánkkal fogalmazva) „produktív” tőkebefektetést. (Hadd jegyezzük meg csak mellékesen és annak tüneteként, hogy itt a szó legrosszabb értelmében vett „téziskönyvről” van szó: Sombart szerint a rómaiak egyfelől a „hősi népek közé tartoznak” [ide tettem egy időzőjelet], másfelől (ami nála egyébként kibékíthetetlen ellentét) a gazdasági racionalizmus úgymond már Catónál a „legvégletebb következetességgel” kibontakozott (267. o.). Ám a kamattilalom (itt részletekben ki nem fejtendő, korábban eleinte gyakran túl-, majd pedig erősen alábecsült, most, egy olyan korszakban pedig, amikor katolikus multimilliomosok is vannak – apologetikus célból – egyenesen a feje tetejére állított) jelentőségét (s mint köztudott, a tilalom csak a múlt évszázadban, a Hittani Kongregáció [Congregatio Sancti Officii] utasítása révén helyzetetett hatályon kívül – a bibliai megalapozás dacára! –, és pedig csak *temporum ratione habita* [korlátozott időre – Spinoza: tractatus, cap. X] és *közvetett módon*, nevezetesen annak tilalmával, hogy a bűnbánatot gyakorlókat, abban az esetben, ha újra érvénybe iktatása *esetén is* lehetne számítani engedelmességükre, tovább háborgassák az *usuraria pravitasszal* kapcsolatos vizsgálódásokkal) ő is teljesen eltorzította. Hiszen – tekintettel a pl. a kötvénvásárlás, a váltóleszámitolás és a legkülönbözőbb egyéb szerződések megengedhetőségéről vég nélkül folytatott vitákra (különösen pedig tekintettel arra, hogy a Hittani Kongregáció fentebb említett rendelkezése egy *városi* kölcsönkötvény kapcsán született meg), senki sem állíthatja (lásd 24. o.), aki foglalkozott csak egy kicsit is behatóbban a kamatra vonatkozó egyházi tanítás szövevényes történetével, hogy a kölcsön után szedett kamat tilalma csak a szükséghelyzetben nyújtott hitelre vonatkozott, hogy a „tőkemegőrzés” volt a célja, sőt hogy „segítette a kapitalista vállalkozást” (25. o.). Az igazság az, hogy az egyház csak viszonylag későn gondolta újra a kamattilalmat, s amikor ez megtörtént, a szokványos, tisztán üzleti tőkebefektetési formák *nem* fix kamatozású kölcsönök voltak, hanem *foenus nauticum*, *commenda*, *societas maris* és a *dare ad proficuum de mari* (a nyereségben és a veszteségben való részesedés tekintetében a kockázat szintjéhez igazított kölcsön – és tekintettel a vállalkozóikölcsön-kamat jellegére, ilyeneknek *is kellett* lenniük), amelyeket mind nem (vagy esetleg csak egyes nagyon rigorózus kánonjogászok szerint) érintett a kamattilalom; később, amikor lehetségessé és szokásossá vált a kötött kamatozású tőkebefektetés és a leszámítolások, az előbbi tőkebefektetési formáknak (később is) igencsak érzékelhető nehézségekkel kellett szembenézniük a kamattilalmat illetően: olyanokkal, amelyek különféle kemény intézkedésekhez vezettek kereskedőcéhek részéről (feketelisták!); a kánonjogászok ugyanakkor rendszerint *tisztán* jogászian-formálisan, de mindenesetre bármilyen, Keller által nekik tulajdonított „tőkevédő” törekvés nélkül kezelték a kánonjogászok a kamattilalmat; s végül *amennyiben* megállapíthatók magával a kapitalizmussal kapcsolatos állásfoglalások, egyfelől a tőke egyre *személytelenebb*, az etikai szemléletmód számára nehezen hozzáférhető hatalmával szemben megmutatkozó tradicionalista, többnyire inkább tompán érzékelt ellenszenv (ahogy még Luther Fuggerrel és a pénzüzlettel kapcsolatos megnyilatkozásában is visszatükröződik), másfelől az alkalmazkodás szükségessége

tevékenységére vonatkozóan használt „Deo placere vix potest” tételben<sup>79</sup> és a nyereségre törekvés Aquinói Tamás által turpitudóként való jellemzésében<sup>80</sup> (amely

---

hatott meghatározó erővel. – Ám mindez nem ide tartozik, hiszen mint mondtam, a kamattilalomnak és sorsának számunkra legfeljebb tünetszerű – s ebből a szempontból is csak korlátozott – a jelentősége.

A Duns Scotust követő, s kivált bizonyos, a quattrocentóhoz tartozó kolduló rendi teológusok (mindenekelőtt Bernardinus Senensis és Antoninus Florentinus, azaz kifejezetten *aszketikus* irányultságú szerzetes szerzők) gazdasági etikája kétségtelen külön fejezetet igényel, s nem intézhető el mellékesen az itt tárgyalt összefüggésben. Máskülönben kénytelen volnék kritikára adott válaszként itt megelőlegezni azt, amit majd a katolikus gazdasági etikának – közelebbről a kapitalizmushoz való *pozitív* viszonyulásának – az ábrázolása során szándékozom elmondani. Ezek a szerzők azt igyekeznek igazolni – s ebben bizonyos jezsuiták előfutárai – igazolni, hogy „ipariája” ellentételezéseként etikailag *megengedett a kereskedő* vállalkozói nyeresége (s ennél többet magától értetődően Keller sem állíthat).

Az „ipar” fogalma és értékelése *végző soron* magától értetődően a szerzetesi aszkézisből ered, de valószínűleg a masseriziái is, amelyet saját – Gianozzo szájába adott – utalása szerint a papi szóhasználatból vett át Alberti. A szerzetesi etikáról mint a protestantizmus világimmanensen aszketikus felekezeteinek előfutáráról csak később kell részletesebben beszélnünk (az ókorban a cinikusoknál, a késő hellén sírfeliratokon és – egészen más körülményekből fakadóan – Egyiptomban találhatók meg hasonló koncepciók kezdeményei). Ami *teljességgel hiányzik* (ahogyan Albertinál is), az épp a számunkra döntő mozzanat: az a – mint később látjuk majd – aszketikus protestantizmusra sajátosan jellemző koncepció, amely szerint az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) a hivatásban *igazolódik*; tehát a lélektani *prémiumok*, amelyeket ez a vallásosság az „ipariához” kapcsolt, s amelyeknek szükségképpen hiányozniuk kellett a katolicizmusból, hiszen annak éppenséggel mások voltak az üdvesszökei. E szerzőket valójában etikai *tan* foglalkoztatja, nem pedig pedig gyakorlati, üdvérdekekhez kötődő egyéni indítékok, továbbá (mint igen könnyen látható) az *alkalmazkodás* [a világhoz, ahogyan van], nem pedig – mint a világimmanens aszkézis esetében – központi vallási álláspontokból [a gyakorlati viselkedésre vonatkozóan] kifejtett gondolatmenetek. (Antoninus és Bernhardinus munkásságát egyébként sokkal jobban is feldolgozták, mint F. Keller.) És még az alkalmazkodás megnyilvánulásai is mindmáig vitatottak. Ennek ellenére mint *szimptomáként* semmiképp sem szabad a nullával egyenértékűnek tekintenünk e szerzetesi etikai koncepciók jelentőségét. Azonban a *modern hivatás* fogalomba vallási etika valóságos „kezdeményei” a szektákban és a heterodox vallási csoportokban, mindenekelőtt Wyclifben rejlettek, ha von Brodnitz – aki úgy véli (lásd *Englische Wirtschaftsgeschichte*), oly erősen hatott az ő befolyása, hogy a puritanizmus már nem talált több tennivalót – igen erősen túl is értékeli az ő jelentőségét. Mindezzel itt nem áll módomban (és lehetőségem sincs) részletesebben foglalkozni. Hiszen itt nem vizsgálhatom mellékesen azt, hogy a középkor keresztény etikája *ténylegesen* közreműködött-e már a kapitalista szellem előfeltételeinek a megteremtésben, s ha igen, mennyiben.

<sup>79</sup> „...homo mercator uix aut numquam potest Deo placere” (... a kereskedő csak kivételes esetben vagy sohasem lehet Isten tetszésére): *Concordia discordantium canonum ac primum de iure naturae et constitutionis*, Distinctio LXXXVIII. C. XI.

<sup>80</sup> STh II<sup>a</sup>-IIae q. 77 a. 4 co.

az elkerülhetetlen, s ezért etikailag megengedhető nyereségszerzésre is vonatkozott) – egészen széles körök radikálisan antikhrématista nézeteivel egybevetve – már benne rejtett a katolikus tanítás nagyfokú engedékenysége az itáliai városok politikailag az Egyházzal oly szorosan összekapcsolódó<sup>81</sup> pénzhatalmainak érdekei iránt.<sup>82</sup> S ahol még jobban igazodott a tan ezekhez az érdekekhez, mint jelesül Antoninus Florentinusnál, ott sem tűnt el soha teljesen nyomtalanul az az érzés, hogy a szerzésre mint öncélra irányuló tevékenység esetében valami pudendumról van szó, amelynek eltűrését az élet eleve adott rendjei kényszerítették ki. Egyes akkori etikai gondolkodók, kivált a nominalista iskolához tartozók, adottnak fogadták el a kapitalista üzleti formák kifejtett kezdeményeit, és igyekeztek őket helyénvalónak, mindenekelőtt a kereskedést szükségesnek, a benne kifejlődött „industriát” pedig legitim nyereségforrásnak és etikailag – bár nem ellentmondás nélkül – nem megbotránkoztatónak feltüntetni, de a kapitalista szerzés „szellemét” mint turpitudót utasította el az uralkodó tanítás, vagy legalábbis etikailag nem tudta pozitívan értékelni. Egyszerűen elgondolhatatlan lett volna olyan „erkölcsi” személet, mint Benjamin Frankliné. Ez mindenekelőtt magának az érintett kapitalista körnek a felfogása volt: az egyházi hagyomány talaján állva legjobb esetben valami erkölcsileg közömbösnek, megtűrtnek, de az üdvösség szempontjából – már a kamat egyházi tilalmával való összeütközés állandó veszélye miatt – aggályosnak láthatták életmunkájukat: a források tanúsága szerint gazdagok halálát követően egészen jelentős tételben folytak be „lelkiismereti pénzek” egyházi intézményekhez, s időnként korábbi adósokhoz is, a tőlük korábban jogtalanul elvett „usura” jóvátétele gyanánt. Az eretnek vagy aggályosnak tekintett irányzatokon kívül csak a hagyománytól lelkileg már eloldódott patrícius körök esetében volt más a helyzet. De mivel a halál utáni állapotot illető bizonytalanságok elleni biztosítékként mégiscsak jobb volt úgy, és mivel (legalábbis az igen elterjedt lazább felfogás szerint) az egyház parancsainak való külsődleges engedelmeskedés

---

<sup>81</sup> A »μηδὲν ἀπελπίζοντες« [semmit érte nem várván] (Lk 6,35) és a Vulgata-fordítás „nihil inde sperantes” vélhetőleg (A. Merx szerint) szövegromlás a μηδένα ἀπελπίζοντες (= neminem desperantes [senkit a reményében meg nem csalva]) helyett, vagyis a szöveg hely mindenki, a szegények, a testvérek számára is megparancsolja a kölcsönzést, s egyáltalán nem beszél kamatról. A „Deo placere vix potest” tételt újabban Ariustól szokás eredeztetni (ami tárgyilag közömbös a számunkra). [a 2. kiadás jegyzete]

<sup>82</sup> 1. kiadás: A kereskedő tevékenységére vonatkozóan használt „Deo placere vix potest” tételben – egészen széles körök radikálisan antikhrématista nézeteivel egybevetve – már benne rejtett a katolikus tanítás nagyfokú engedékenysége az itáliai városok politikailag az Egyházzal oly szorosan összekapcsolódó pénzhatalmainak érdekei iránt.

eleendő volt az üdvösséghez, ezért szkeptikus és az egyházhoz nem kötődő természetek is rendszerint általanýsszegekkel rendezték vele a számlát<sup>83</sup>. Épp ebben lép világosan napvilágra az érintettek *saját* felfogása szerint a cselekvésükhöz tapadó *nem-erkölcsös* vagy egyenesen *erkölcstelen* jelleg. Mármost hogyan lett ebből a jó esetben erkölcsileg eltűrt viselkedésből a Benjamin Franklin-féle értelemben vett „hívatas”? Hogyan magyarázható történetileg, hogy az akkori világ kapitalista fejlődésének a centrumában, a XIV-XV. századi Firenzében, a politikai nagyhatalmak pénz- és tőkepiacán erkölcsileg aggályosnak, esetleg csak megtűrhetőnek számított az, ami a XVIII. századi Pennsylvania provinciális-kispolgári viszonyok között, ahol a merő pénzhiány miatt mindig az a veszélye fenyegette a gazdaságot, hogy összeomlik és a természetbeni csere állapotába süllyed, ahol nagyobb ipari vállalkozásoknak szinte semmi nyoma, bankoknak is csak első kezdeményei voltak láthatók, erkölcsileg dicséretes, sőt megparancsolt életvitel tartalmának számíthatott? – *Itt a „materiális” viszonyoknak az „ideális felépítményben” való visszatükröződéséről beszélni merő értelmetlenség volna.* – Milyen gondolkörből fakadt tehát a külsőleg tisztán nyeresre irányuló tevékenység „hívatas” kategóriájába sorolása, amellyel szemben az egyes ember *kötelezettnek* érezte magát? Hiszen ez a gondolat biztosította az „új stílusú” vállalkozó életvitelének etikai alapzatát és támasztékát.<sup>84</sup>

Egy megközelítésmód szerint a „gazdasági racionalizmus” általában a modern gazdaság alapvető mozgatója – ezt taglalja Sombart gyakran jól felépített és hatásos fejtegetéseiben. S kétségtelenül jogos ez a felfogás, ha a munka termelékenységének

---

<sup>83</sup> Az, hogy hogyan is sikerült megbirkózniuk a kamattilalommal, pl. a *Statuto dell'Arte di Calimala* I. könyvének 65. fejezetéből tudható meg (most sajnos csak az Emiliani-Giudici féle olasz kiadás áll rendelkezésemre: *Storia dei Comuni Italiani*, III/246. o.): „Procurino i consoli con *quelli frati, che parrà loro*, che perdono si faccia e come fare si possa il meglio per l'amore di ciascuno, del dono, merito o guiderdono, ovvero interesse per l'anno presente e secondo che altra volta fatto fue.” [Intézkedjenek az eljárók az általuk *jónak látott testvérek segítségével* a bűnbánat gyakorlásáról, és pedig az elmúlt évre kapott adománynak, elismerésnek vagy ellenszolgáltatásnak legmegfelelőbb módon, vagyis a kamat nagyságának a függvényében, ahogyan korábban is történt.] Ez tehát annyit jelent, hogy a céh az alárendelődést kinyilvánítva nyújt mentesítést a tagjai számára, a hivatalos pozícióikra hivatkozva. Fölöttébb jellemzőek a tőkenyereség nem erkölcsös jellegére a továbbiakban következő útmutatások, illetve ugyanígy jellemző pl. a közvetlenül megelőző, a kamatok és a nyereségek „ajándékként” könyveléséről rendelkező parancs (63. fejezet). A tőzsdék által a különbözeti ügyleteken nyereszkezők kiszűrésére összeállított feketelistáknak gyakran azok nevének a kihirdetése felelt meg, akik az *exceptio usurariae pravitatis* [a megengedettnél nagyobb kamat szedésének tilalma alóli mentesítést] kezdeményezve védekeztek az egyházi bíróság előtt.

<sup>84</sup> „Aki nem alkalmazkodik...nincs számára felemelkedés”; „Egyes akkori etikai...tudta pozitívan értékelni”; Az eretnek vagy...más a helyzet” : 2. kiadás.

azt a fajta kiterjesztését értjük gazdasági racionalizmuson, amely *tudományos* szempontok szerinti elemekre bontásával megszüntette a termelési folyamatnak az emberi személy természettől adott „organikus” korlátaival való kötöttségét. Ez a technika és gazdaság területén megragadható racionalizációs folyamat kétségtelenül meghatározza a modern polgári társadalom „életideáljainak” egy fontos részelemét is: az emberiség anyagi javakkal való ellátása racionális megszervezésének szolgálatában végzett munka kétség kívül mindig ott lebegett a „kapitalista” szellem képviselőinek a szeme előtt életmunkájuk egyik iránymutató céljaként. Elegendő például azt olvasnunk, ahogyan Franklin a philadelphiai viszonyok jobbítására irányuló városatyai törekvéseit ecseteli, ahhoz, hogy kézzelfoghatóan megjelenjék előttünk ez a magától értetődő igazság. És az öröm és büszkeség, hogy sokaknak „munkát adott”, hogy kivette a részét szülővárosa (a népességszámon és a kereskedelem volumenén mérhető) „felvirágoztatásából” – hiszen a kapitalizmus ezt az értelmet kapcsolja össze ezzel a szóval: mindez magától értetődően hozzátartozik a modern vállalkozók sajátos és kétségtelenül „idealizmustól” vezérelt életöröméhez. S természetesen ugyanígy a kapitalista magángazdaság egyik alapvető tulajdonsága, hogy a szigorúan *számító* megfontolás alapján racionalizált, tervszerűen és hideg fejjel az elérni szándékozott gazdasági sikerre irányul, ellentétben a napról-napra tengődő paraszt életével, a régi céhes kézmunkás kiváltságokban részesített slendriánságával és a politikai esélyeket latolgató és irracionális spekulációt követő „kalandorkapitalizmussal”<sup>85</sup>.

Úgy tűnik tehát, mintha a „kapitalista szellem” fejlődése a legegyszerűbben a racionalizmus összefejlődésének részjelenségeként lenne megérthető, és mintha a racionalizmus végső életproblémákhoz való elvi viszonyulásából kellene levezethetőnek lennie. A protestantizmus pedig mintha csak tisztán racionalista életszemléletek „korai gyümölcszeként” játszott szerepe miatt jönne itt szóba történetileg. Csakhogy mihelyt komoly kísérletet teszünk a kifejtésre, megmutatkozik, hogy már csak azért sem tartható az ilyen egyszerű problémafelvetés, mert a racionalizmus története *egyáltalán nem* mutat párhuzamosan előrehaladó fejlődést az egyes életterületeken. Pl. a magánjognak a joganyag fogalmi egyszerűsítéseként és strukturálásaként felfogott racionalizálása a késő ókori római jogban érte el az eddig legmagasabb rendű formáját; igen

---

<sup>85</sup> 1. kiadás: S természetesen ugyanígy a kapitalista magángazdaság egyik alapvető tulajdonsága, hogy a szigorúan *számító* megfontolás alapján racionalizált, tervszerűen és hideg fejjel az elérni szándékozott gazdasági sikerre irányul, ellentétben a napról-napra tengődő paraszt életével és a régi céhes kézmunkás kiváltságokban részesített slendriánságával.

viisszamaradott formájával találkozunk a gazdaságilag leginkább racionalizált országok egyikében-másikában (jelesül Angliában, ahol a római jog reneszánszát maga alá gyűrte a nagy jogászcéhek hatalma), ugyanakkor folyamatosan tovább élt uralma Dél-Európa katolikus területein. A tisztán evilágra irányuló, racionális filozófia a XVIII. században nem kizárólag, de még csak nem is főképp a kapitalizmus kibontakozás szempontjából legfejlettebb országokban találta meg a helyét. A voltaire-izmus épp a római katolikus országokban széles felső- és – ami a gyakorlatban fontosabb – középrétegek közkinccse még ma is. Végül pedig ha azt a fajta életvitelt értjük „gyakorlati racionalizmuson”, amely tudatosan az egyes én evilági érdekeire vonatkoztatja és ezek perspektívájából ítéli meg a világot, akkor ez az életstílus kivált a „liberum arbitrium” népeinek volt és maradt is tipikus sajátossága (beivódott az olasz és a francia húsába és vérébe); s mint már meggyőződhattunk róla, semmiképp sem ez a talaj táplálta a „hivatáshoz” mint feladathoz való – a kapitalizmus által igényt – viszonyulás kialakulását. Az élet éppenséggel – s ennek az egyszerű mondatnak kellene szerepelnie a „racionalizmus” foglalkozó minden tanulmány elején – fölöttébb különböző végső nézőpontokból és nagyon különböző irányokban „racionalizálható”. A „racionalizmus” történeti fogalom, amely ellentétek egész világát foglalja magában, s épp azt kell itt megvizsgálunk, mely szellem gyermeke<sup>86</sup> volt a „racionális” gondolkodásnak és életnek az a konkrét formája, amelyből a szóban forgó „hívatus”-gondolat és az önmagát a – mint láttuk, a tisztán eudaimonista önérdékek álláspontjából nézvést oly irracionális – hívatusmunkának szentelés fakadt, amely kapitalista kultúránk egyik jellegzetes alkotóeleme volt és maradt. *Bennünket* itt épp az ebben, illetve minden „hívatus”-fogalomban benne rejlő *irracionális* elem eredete érdekel.

### 3. [Luther hívatusfogalma. A vizsgálódás feladata]

Már magába a német „Beruf” szóba – éppúgy, sőt talán még világosabban is, mint az angol „calling”-ban – nyilvánvalóan legalábbis *belecseng* valamilyen vallási képzet (nevezetesen valamiféle, Isten által ránk rótt *feladaté*), mégpedig annál érzékeltetőbben, minél nyomatékosabban a szót hangsúlyozzuk a konkrét esetben. Ha pedig történetileg eredünk a szó nyomába a kultúrnyelvekben, először is az

---

<sup>86</sup> Vö. Lk 9,55: „Wisset ihr nicht, welches Geistes Kinder ihr seid?” [Οὐκ οἴδατε οἷου [ποίου] πνεύματος ἐστε ὑμεῖς – Nem tudjátok minémű lélek van ti bennetek...]